

Вегеш Микола Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського державного університету. Досліджує історію Закарпаття міжвоєнного періоду. Окремими виданнями вийшли його монографії "Карпатська Україна /1938-1939/: соціально-економічний і політичний розвиток" /Ужгород, 1993/, "Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті" /Т. 1-2.-Ужгород, 1997/. Лауреат премій імені В. Гренджі-Донського та академіка І. Крип'якевича.

Гиря Володимир Іванович

викладач кафедри політології Ужгородського державного університету, помічник ректора. Досліджує виникнення і діяльність угорської іреденти на Закарпатті між двома світовими війнами. Автор цілого ряду статей з міжнародного становища Закарпаття напередодні другої світової війни. У співавторстві з викладачами кафедри політології видав ряд методичних рекомендацій з курсу "Політологія".

Король Іван Федорович

доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського державного університету. Автор понад сотні праць з різноманітних проблем історії Закарпаття. Останнім часом видав у співавторстві монографію про миротворчу діяльність України в ООН, а також книгу "Біля джерел повстанської армії" /Ужгород, 1996/. Провідний фахівець з історії міжнародних відносин.

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М. М. ВЕГЕШ, В. І. ГИРЯ, І. Ф. КОРОЛЬ

**УГОРСЬКА ПРЕДЕНТА НА
ЗАКАРПАТТІ МІЖ ДВОМА
СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ
(1918 — 1939 рр.)**

УЖГОРОД — 1998

УДК 930.9.
943.7.086(Чех)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
кафедри політології Ужгородського
державного університету ХУДАНИЧ В. І.,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії України Ужгородського державного
університету ДАНИЛЮК Д. Д.

Рекомендовано до друку на спільному засіданні кафедри
політології та НДІ Карпатознавства при історичному факультеті
Ужгородського державного університету /завідуючий кафедрою
політології доцент В. Л. Боднар, директор НДІ Карпатознавства
доцент М. П. Макара/

Рекомендовано до друку Вченою радою Ужгородського
державного університету /протокол № 2 від 23 квітня 1998 р. /

У монографії, на основі архівних документів, які ще не були
введені до наукового обігу, простежується ревізійністська політика
Угорщини щодо Закарпаття з 1918 по 1939 рр. Значне місце
відводиться стосункам між політичними силами Закарпаття і Східної
Галичини після розвалу Австро-Угорської монархії, показано
становлення і розвиток ЗУНР і УНР, аналізується діяльність
автономних урядів А. Бродія і А. Волошина.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

ISBN 966-7400-00-6

© ВЕГЕШ М.М., ГИРЯ В.І., КОРОЛЬ І.Ф., 1998.

ПЕРЕДМОВА

Міжвоєнне десятиріччя є важливим, насиченим подіями великого політичного значення. Після першої світової війни розпалася Австро-Угорська імперія і на її теренах виникли нові суверенні держави. Дослідники розглядають виникнення трьох нових держав, а саме Угорщини, Чехословаччини і ЗУНР.

Міжвоєнний період в історії Закарпаття вже досить добре висвітлений і здавалося б, що можна нового сказати про нього. Автори дослідження, на наш погляд, вибрали малодосліджену тему про діяльність угорської іреденти на Закарпатті в міжвоєнний час. При написанні даного дослідження вони використали архівні матеріали Угорщини, Чехословаччини і України, багато з яких вперше вводиться в науковий обіг.

Монографія складається з трьох розділів. Перший розділ "Політичний розвиток Закарпаття в 1918-1920-х рр. і позиція Угорщини". В ньому політична історія Закарпаття розглядається в загальноукраїнському контексті. Детально прослідковується ЗУНР і її зв'язки з Гуцульською республікою, Всезакарпатський з'їзд в Хусті 21 січня 1919 р., спроба Угорщини утримати Закарпаття в складі Угорщини і надання краю в грудні 1918 р. автономії. В цьому розділі наведені окремі документи, які вперше з нових позицій висвітлюють національно-визвольний рух на Закарпатті в 1918-1919 рр. У цьому розділі є 4-й підрозділ, який охоплює двадцять сторінок, а саме "Угорська іредента на Закарпатті: перші кроки". З назви підрозділу видно, що Угорщина весь міжвоєнний період цікавилася долею Закарпаття, не могла змиритися з тим, що втратила "лакомий кусок" Великої Угорщини. На Закарпатті з перших днів його самовизначення активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути українців Закарпаття в лоно святостефанської корони. Автори наводять меморандум угро-руської партії Угорщини до Антанті відносно приєднання Закарпаття до Угорщини. Меморандум підписали такі мадярони, як Купкафалві-Кутка, І. Продан, В. Балог, Й. Іллеш-Ілляшевич, І. Данилович, С. Дзупан та інші. Уже самі прізвища говорять про те, що його підписали змадяризовані русини.

Меморандум було відхилено і з цього часу Угорщина залишила

на Закарпатті і прислала сюди своїх нових агентів, які розгорнули антиукраїнську діяльність. Угорською агентурою в краї були створені такі партії, як “Угорська християнсько-соціалістична партія”, “Угорська партія права”, “Угорська партія дрібних хліборобів”. Автори монографії дають характеристику керівників партій, аналізують їх діяльність, яка носила шовіністичний антиукраїнський і античеський характер. Зокрема, багато уваги вони приділяють адвокату Ендре Корлату, який був натхненником усіх інших партій і організацій проугорського спрямування. Іредентичну пропаганду проводили і службовці угорської національності, яких ЧСР призначала на різні посади. Вони і надалі залишалися вірними ідеї Великої Угорщини. здійснювали угорську пропаганду, чекаючи Горті. Автори наводять факти проугорської агітації не тільки в угорських районах краю, але і в гірських, у тому числі в Ясіні, Рахові. Своє твердження автори підтверджують і прізвищами агентів із русинського населення, таких як Камінський, Демко, Мергеш, Егрешій, Куртяк, наводять факти надсилання цим особам коштів для антиукраїнської діяльності. На нашу думку, крім того підтвердження, яке наводять автори, слід було використати також і заяви самих іредентистів, які вони направили угорському урядові після окупації Закарпаття Угорщиною в 1938-1939 рр. Будапешт врахував їм їхню діяльність у міжвоєнний період на користь Угорщини і призначив їм високі пенсії, зокрема Й. Камінському, Рішко, Кофлановичу. По-новому автори дивляться на ту частину угорської інтелігенції, яка покинула Закарпаття і навчалася у вузах Угорщини, прибуваючи на Закарпаття під час канікул і проводячи тут проугорську пропаганду.

Мета, яку ставили перед собою угорські агітатори, іредентисти - підготувати край до боротьби проти ЧСР, висловити своє бажання щодо злуки Закарпаття з Угорщиною, підтримувати ті русинські партії, зокрема АЗС, які діють спільно з ними, викликати неспокій. Агітатори часто їздили в Будапешт, де відбувалися таємні наради, давалися інструкції як і що робити. Так звані автономістські партії Закарпаття, очолювані І. Куртяком та С. Фенциком, на своїх зборах вимагали негайної автономії Закарпаття. Вони намагалися використати автономію для приєднання Закарпаття до Угорщини. Усі зібрання цих партій були проведені в антидержавному іредентському дусі. На зборах виступали люди, які мали прямі інструкції з Будапешта. На

нашу думку, дуже доказовим у цьому відношенні могли б бути архівні матеріали поїздки І. Куртяка за угорські кошти в Женеву, де він мав передати перевірений угорцями меморандум до Ліги Націй. Тут Куртяк дав інтерв'ю "Журнал Женева", але сам меморандум передав не тому, кому було необхідно. Тому посол Угорщини просив, щоб наступного разу Куртяк прибув разом з Белою Рішко на сесію Ліги Націй в Рим і там угорці допоможуть йому вручити меморандум в руки англійського дипломата, який дасть йому хід. Цікаво, що супроводив Куртяка російський студент Лагонов, який перебував на Закарпатті і був завербований угорцями. У 1918-1923 рр. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношувала навіть плани збройного вторгнення на Закарпаття, вважаючи, що тут вона має найбільше прихильників і сильну іреденту. Це пояснювалося також тим, що Угорщина намагалася мати спільний кордон з Польщею, що привело б до розриву Малої Антанти, бо Закарпаття як стратегічна територія з'єднувала ЧСР із Румунією і Югославією, до яких Угорщина теж мала свої територіальні вимоги. Угорська стратегія врахувала також і те, що населення Закарпаття налічувало трохи більше півмільйона мешканців і ще не мало сформованої своєї нової інтелігенції, а стара інтелігенція була повністю змадяризована і навіть за кілька років демократичного розвитку не бажала мати тісний зв'язок із своїм народом. На Закарпатті залишився старий державний апарат і до цього часу діяли старі закони. Угорські службовці лиш формально прийняли присягу ЧСР, а фактично повністю співпрацювали з матірною державою. Немаловажним фактором було і те, що Угорщина не шкодувала коштів для фінансування іредентизму, хоч сама була в дуже важкому економічному стані.

У другому розділі "Угорська іредента на Закарпатті у другій половині 20-х - першій половині 30-х років" автори детально розглядають акцію лорда Ротермера на Закарпатті. Вона була засуджена більшістю прогресивних партій Закарпаття, її метою був перегляд рішень Тріанону. Угорська преса на Закарпатті, зокрема газета "Русинські Мадьяр Гірлоп", в зв'язку з приїздом Ротермера поспішала своєю діяльністю серед угорського населення краю. Активізувало свою діяльність і проугорське "Рутенське товариство Ракоці". Через різні банки "п'ятій колонії" надсилались гроші для проведення їхньої роботи, для вербування нових агітаторів, для

розповсюдження листівок і меморандумів. Найбільша надія Угорщини була покладена на великого ворога всього українського і чеського - депутата ЧСР Е. Корлата. Йому на допомогу прибули численні угорські агенти, які роздавали угорському населенню краю карти Великої Угорщини, куди уже входить Закарпаття, поширювали матеріали ревізії Трианону і гасла, які угорці висунули для цього: "Урізана Угорщина не держава - Велика Угорщина - рай!"... Все це робилося і для того, щоб перешкодити населенню Закарпаття урочисто відзначити 10-річчя існування ЧСР, складовою частиною якої і було Закарпаття. Зокрема, проходила велика робота серед угорського населення, яке залякували вторгненням угорської армії на Закарпаття і розправою з тими, хто не підтримує іредентизм. Третій розділ завершальний - це кульмінація угорського іредентизму на Закарпатті, який має назву "Діяльність проугорської "п'ятої колони" в Закарпатті напередодні другої світової війни". Тут розглядається проголошення автономії в Закарпатті і проугорська діяльність першого прем'єра уряду Підкарпатської Русі А. Бродія, крах його ревізійної політики. Автори детально розглядають три засідання цього уряду і зраду А. Бродія, його арешт чехословацьким урядом, призначення нового уряду для Закарпаття, який очолив А. Волошин і який був чисто українським. Дослідники мало уваги звертають на діяльність уряду А. Волошина, а головну увагу звернули на боротьбу з угорськими і польськими терористами і проти "п'ятої колони". А. Волошину важко було протидіяти постійним нападам угорських і польських терористів, а також зовнішній політиці Угорщини, яка стала союзницею гітлерівської Німеччини і фашистської Італії. Остання всіляко підтримувала Угорщину в її намаганнях проти Чехословаччини.

Угорщина, де дивлячись на свій підпис під рішенням Віденського арбітражу, продовжувала готувати напад на Карпатську Україну в 19-21 числа листопада 1938 р. і 12 лютого 1939 р., коли в Карпатській Україні проходили вибори до Сойму, який мав прийняти доленосні закони щодо Закарпаття. Це і був свого роду референдум, якого так вимагали угорці. Але вони боялися за результати цих виборів, знаючи, що це не буде в їх користь. Це і підтвердили самі вибори. Тому основну увагу протягом всього шестимісячного існування Карпатської України вони вели проти неї "малу війну", як назвав її один із організаторів засилки на Закарпаття терористів М. Козма.

Автори монографії наводять цікаві факти боротьби українців Закарпаття проти терористів, як польських, так і угорських, проти членів "п'ятої колонії", яка через свою діяльність заважала органам народної влади в Закарпатті, різко критикувала А. Волошина, роблячи наклепи на нього. Волошин не надавав цьому великого значення. Усіх тих, які були заарештовані за пропаганду проти нього, було наказано відпустити і справи припинити.

Говорячи про Карпатську Україну, автори монографії правильно вказують на те, що її виникнення в центрі Європи співпало з тим, що значна частина держав Європи підпала під фашистське панування і саме виникнення цієї держави відбулося проти волі фашистських держав. Закарпатські січовики, не дивлячись на рекомендації з Берліна, першими із зброєю в руках виступили проти фашизму і його політики загарбання чужих земель, доказали, що добровільно вони в ярмо не підуть. Угорщина за вказівкою Берліна розпочала окупацію всього Закарпаття. Таким чином, ніяка іредента, ні двадцятирічне приготування Угорщини до вторгнення на Закарпаття не могла б здійснитися, якщо б не надійшов дозвіл Гітлера. Угорські історики заперечують цей факт, тому наведемо лист Горті Гітлеру, написаний 13 березня 1939 р. напередодні наступу угорської армії на Закарпаття. Ось про що писав регент Угорщини Гітлеру: "Сердечна подяка... Не можу висловити, який я щасливий, бо цей Верхній горизонт є в дійсності для Мадярщини, не люблю вживати великих слів, - життєвим питанням" /Див.: Шандор В. Спомини.-Т. 1.-Ужгород, 1996.-С. 290/.

Боротьба закарпатців проти територіальних загарбань ще раз переконала світову громадськість, що закарпатські українці бажають жити разом з усім українським народом у соборній державі.

Автори монографії досягли своєї цілі. Вони подарували читачеві документальну книгу, яка в свою чергу ліквідує ще одну із плив нашої історії.

Монографія значно виграла б, якщо б автори використали архівний матеріал, який знаходиться в Будапешті і який свідчить про те, що угорці, не дивлячись на великі внутрішні негаразди, широко оплачували свою агентуру в США. Тут вони фінансували керівництво /"Соединения" голова - Югас/, яке об'єднувало греко-католицьких євизенників навколо Клівленда, фінансувало газети "Просвіта", "Русский вісник" та інші. Кошти на утримання цих агентів

тлумачень. Це стосується також твердження окремих сучасних угорських істориків, що Закарпаття - споконвічна угорська земля. Історична практика довела, що виголошувані русофілами автономістичні лозунги та ідеали, як правило, поступово замінювалися іредентськими.

Предметом наукового дослідження є вивчення і аналіз політичного розвитку Закарпаття в 1918-1939 рр. та руйнівний вплив на нього угорського іредентизму. Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1918 р., коли розпалася Австро-Угорська монархія і з'явилася сприятлива нагода для возз'єднання краю з Україною, до другої половини березня 1939 р., тобто до повної окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Якщо на 1918 р. припадає початок угорської ревізіоністської політики на Закарпатті, то на кінець 30-х років - її апогей, кульмінація.

Об'єктами вивчення і наукового аналізу дослідження є кілька складових обраної теми, які дозволяють розглянути проблему в комплексі:

1/ національно-визвольна боротьба закарпатських українців після закінчення першої світової війни і перші кроки угорських іредентистів на території краю;

2/ форми і методи ревізіоністської політики Угорщини по відношенню до Закарпаття в 20-30-х роках;

3/ кульмінація антиукраїнської діяльності угорської "п'ятої колони" в період Карпатської України та повна окупація краю гортистською Угорщиною. Об'єктом вивчення також є численні архівні документи, переважна більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дають можливість об'єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій і фактів. В роботі використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний методи. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, всесвітньою історією, історією міжнародних відносин, історією Чехословаччини і Угорщини.

Головною метою роботи є комплексно дослідити політичний розвиток Закарпаття через призму чехословацько-українсько-угорських відносин протягом міжвоєнного періоду. Поряд із основною метою

дослідження можна назвати й чимало конкретних завдань:

- проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження поставленої проблеми, наголосити на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або не піднімалися зовсім;

- окреслити політичне становище в Закарпатті після розвалу Австро-Угорської монархії, охарактеризувати основні орієнтації головних політичних сил;

- висвітлити перші кроки угорської іреденти на Закарпатті в 1918-20-х рр., яка особливо посилилась після входження краю до складу Чехословаччини;

- простежити діяльність чехословацьких спецслужб в боротьбі проти угорських агентів, проугорських партій і товариств;

- дослідити ревізійніську політику Угорщини стосовно Закарпаття в період надання краю автономії, а згодом проголошення незалежності, аргументуючи причини відходу уряду А. Волошина від демократії і встановлення авторитарного режиму;

- всебічно розширити фактографічну і джерельну базу дослідження і запропонувати ряд нових підходів і напрямів їх подальшого вивчення.

Авторами використано здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, про що мова йтиме нижче, а також виявлено й введено у науковий обіг нові архівні джерела. Зокрема, нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області /ДАЗО/ в містах Ужгороді та Берегові, архіві Міністерства закордонних справ Чеської республіки в Празі. Найбільший науковий інтерес становлять фонди ДАЗО, зокрема, третій фонд під назвою "Президія уряду Карпатської України", ф. 17 - "Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України", ф. 1148 - "Центральна Народна Рада в Хусті", ф. 4с/18 - "Міністерство внутрішніх справ Карпатської України", ф. 14 - "Народна Рада Закарпатської України", ф. 63 - "Цивільне управління Підкарпатської Русі" тощо. В цих, та деяких інших фондах містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські листівки, в яких місцеве населення закликалося до збройної боротьби проти чехословацького і українського урядів. В праці використані ксерокопії та мікрофільми

з празьких архівів, зокрема, одиниці зберігання /картони/ 606, 620 - Політичні справи; 642 - Антидержавна агітація проти ЧСР; 655 - Партії в ЧСР /1921-1939/. Цікавими видаються справи про античехословацьку і антиукраїнську діяльність угорських терористів, проугорської "п'ятої колони" в Карпатській Україні.

Окремі аспекти теми знайшли відображення в щоденнику В. Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України", опублікованому в США.¹ Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А. Бродія, його арешт і призначення прем'єр-міністром А. Волошина. На сторінках цього розділу поміщений великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність угорської іреденти. У другому розділі В. Гренджа-Донський, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській в'язниці, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В. Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він нараховує 116 чоловік. Великий фактичний матеріал з досліджуваної нами теми міститься в мемуарах А. Кущинського, С. Клочурака, Ю. Химинця, В. Шандора, А. Штефана.²

Архівні документи, щоденники і мемуари доповнюються матеріалами закарпатської періодики - цінним джерелом у висвітленні діяльності угорських іредентистів. У численних статтях, репортажах, повідомленнях, опублікованих на сторінках газет "Свобода", "Нова свобода", "Карпатська правда" тощо, йдеться про внутрішньополітичне становище Закарпаття: руйнівні дії угорських терористів, діяльність проугорської "п'ятої колони". Окремі аспекти теми знайшли своє відображення в галицькій періодиці кінця 30-х років /"Діло", "Нова зоря", "Літопис Червоної Калини" тощо/. Майже вся європейська преса 1938-1939 рр. прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика. В угорських і польських виданнях чи не найбільше дезінформативного матеріалу. "Нова

свобода" постійно давала пояснення з цього приводу.³

В історіографії дана проблема не знайшла свого належного висвітлення. На початку 1940 р. була написана стаття О. Борканюка "Про становище Закарпатської України напередодні окупації хорватською Угорщиною"⁴, яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А. Волошина. Разом з тим, О. Борканюк досить об'єктивно висвітлив такі питання, як міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, антиукраїнську діяльність угорської агентури, зрада А. Бродія та С. Фенцика тощо. Стаття О. Борканюка, фактично, була єдиною, що з'явилася з досліджуваної проблеми в дорадянський час.

У післявоєнний період окремі аспекти теми піднімали в своїх працях С. М. Білак⁵ і Б. І. Співак⁶. Останній, зокрема, справедливо відзначив, що Мюнхен "був великою національною поразкою народів Чехословаччини". Однак він не задовільнив імперські апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували "п'яту колону" - профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономно-Землеробський Союз та його керівництво в особі А. Бродія і С. Фенцика проводило зрадницьку, антинародну політику. Необхідно відзначити, що на сьогоднішній день монографія Б. І. Співака є найбільш повним узагальнюючим дослідженням проблеми. Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття набула ґрунтового висвітлення в монографії А. Пушкаша.⁷ Окремі аспекти досліджуваної проблеми піднімали в своїх працях М. М. Болдижар, І. М. Гранчак, О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян, В. В. Лемак, В. Л. Боднар, В. І. Худанич та ін.⁸ Серед праць зарубіжних істориків заслуговують на увагу дослідження О. Русина, М. Адам, В. Маркуса, П. Стерча, В. Шандора, О. Барана.⁹

Таким чином, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти на Закарпатті вже знаходилася в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників, однак переважна більшість їх праць присвячена кульмінації угорської іреденти наприкінці 30-х років. Використовуючи здобутки історіографії, залучаючи нові архівні

джерела, опубліковані документи, автори роблять спробу простежити еволюцію угорського іредентизму на Закарпатті між двома світовими війнами.

Наукова новизна і теоретичне значення даного монографічного дослідження визначаються перш за все постановкою й розробкою поставленої теми. Автори вперше у вітчизняній і зарубіжній історичній науці на основі всебічного вивчення й критичного аналізу наукової літератури та використання значної кількості оригінальних джерельних документів, зробили спробу простежити діяльність угорської іреденти в Закарпатті між двома світовими війнами.

Джерельна та історико-літературна база, її належне узагальнення дають можливість виділити такі основні положення:

1. Розпад Австро-Угорської монархії призвів до активізації політичних сил Закарпаття, які притримувались різних політичних орієнтацій. В 1918-1919 рр. все-таки вдалося добитися консолідації, що вилилося у прийняття рішень Всекарпатських народних зборів 21 січня 1919 р., на яких делегати одногосно заявили про возз'єднання краю з Україною. Тільки поразка національно-визвольних змагань українців в 1918-20-х роках змусила політичних лідерів краю орієнтуватися на Чехословаччину, яку вони вважали "меншим злом", порівняно з "більшим" - Угорщиною. Будапешт не прийняв рішення Сен-Жерменського акту. З цього часу бере свій початок угорський іредентизм.

2. Протягом всього міжвоєнного періоду на Закарпатті не вщухала античехословацька і антиукраїнська діяльність угорських іредентистів, яка, нерідко носила офіційний, державний характер. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали інформацію, розповсюджували листівки, літературу антиукраїнського характеру, переконували населення в необхідності проведення плебісциту тощо. Систематично велася "радіовійна". Угорщина фінансувала цілий ряд політичних партій угорського спрямування, а також їх керівників - І. Куртяка, М. Демка, Й. Камінського, А. Бродія, С. Фендика та інших. Проугорська діяльність посилилась під час акції англійського лорда Ротермера.

3. На внутрішньополітичне становище Закарпаття негативно впливала антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської

"літкої колонії", яка в 1938-1939 рр. набула своєї кульмінації. Діяльність угорської іреденти наприкінці 30-х років прискорила встановлення в Карпатській Україні авторитарного режиму.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що вирішення в комплексі важливої наукової проблеми дає можливість заповнити прогалину в історії України, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем вітчизняної історії. Матеріали роботи можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема, при вивченні курсу історії України, Чехословаччини, Угорщини, міжнародних відносин, у відповідних спецкурсах.

Автори висловлюють щирю подяку доктору історичних наук, професору кафедри політології УжДУ В. І. Худаничу і кандидату філософських наук, доценту, завідувачу кафедри політології УжДУ В. Л. Боднару за переклади багатьох історичних документів, а також за допомогу під час написання монографії. Необхідно також відзначити, що ця праця не побачила б світ, якби не колектив працівників ТОВ "Колір прінт".

1. Гренджа-Донський В. Щоденник // Гренджа-Донський В. Твори.-Т. VIII.-Вашінгтон: Карпатський Союз. 1987.-Ч. 1,2.

2. Куштинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад.-Буенос-Айрес, 1981; Клочурак С. До волі: спомини.- Нью-Йорк, 1978; Химинець Ю. Тернистий шлях до України.-Ужгород, 1996; його ж: Закарпаття -земля української держави.-Ужгород, 1992; Шандор В. Спомини.-Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939.-Ужгород, 1996; Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини.-Торонто, 1977; його ж: За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України.-Книга перша.-Торонто, 1973; книга друга.-Торонто, 1981.

3. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна - пролог відродження української держави" / Ужгород, 11-12 березня 1994 р. /.-Ужгород, 1995.-С. 48-60.

4. Борканюк О. Про становище Закарпатської України

напередодні окупації хортистською Угорщиною // Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз /Вибрані статті, промови, інтер'єлюції/ -Ужгород, 1976.-С. 269-289.

5. Білак С. М. Народ за ними не пішов.-Ужгород, 1981.

6. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 рр.-Львів, 1963.

7. Пушкаш А. І. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии /1938-1944/.-М.,1963.

8. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.- Ужгород, 1993; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. в загальноєвропейському історичному контексті.-Т. 1-2.-Ужгород, 1997; його ж: Карпатська Україна/1938-1939/: соціально-економічний і політичний розвиток.-Ужгород, 1994; Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність.-1993.- №4.-С. 62-67; Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938-1939 рр. //Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції.-Ужгород, 1994.- С. 123-129; Вегеш М. М., Міщанин В. В. Проугорська "п'ята колона" у Карпатській Україні /1938-1939 рр. / //Молодь-Україні /Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету/.-Т. 5-6. До 50-ліття Ужгородського державного університету.-Ужгород, 1995.-С. 181-185; Гранчак І. М., Гапоненко І. С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нариси історії Закарпаття.-Т. 2.-Ужгород, 1995.-С. 264-273; Гранчак І. М., Приходько В. О. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах// Там само.-С. 318-327; Довганич О. Д., Пашкуй З.А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни.-Ужгород, 1990; Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія /жовтень 1938 р. // Молодь-Україні /Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету/.-Т. 4.-Ужгород, 1995.-С. 81-91; Худанич В. І., Боднар В. Л. Карпатська Україна в 1938-1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції "Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст.".-Ужгород, 1992.-С. 120-129; Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років// Календар "Просвіти" на 1994 рік. — Ужгород,

1994.-С. 59-62; його ж: Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Українські Карпати: етнос, історія, культура.-Ужгород, 1993.-С. 538-546; його ж: Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід-Захід// Карпатська Україна і Августин Волошин.-С. 169-180; його ж: Ми мали державність...//Новини Закарпаття.-1996.-16 берез.

9. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938-1939 рр. //Українсько-угорські історичні зв'язки.-К.,1964.-С. 78-109; Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті / 1938-1944//За Українське Закарпаття.-Ужгород, 1994.-С. 11-21; Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга I /1918-1938/.-Пряшів, 1979; Книга II /вересень 1938 р.-лютий 1948 р. /.-Пряшів, 1985; Маркусь В. "Ковнерська справа" з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи//За Українське Закарпаття.-С. 21-32; Русин О. Карпатська Січ та Угорщина//Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі.-Ужгород, 1996.-С. 100-112; його ж: Угорська преса про Карпатську Україну / 1938-1939 роки//Карпатська Україна і Августин Волошин.-С. 146-159; Стерчо П. Карпато-українська держава: з історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках.- Торонто, 1965; Шандор В. Карпатська Україна - зфедерована держава.-Нью-Йорк, 1968.

РОЗДІЛ І

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ В 1918—20-х РОКАХ І ПОЗИЦІЯ УГОРЩИНИ

1. Розпад Австро-Угорської монархії. Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях

... 1918 рік. У ніч із 4 на 5 жовтня, побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала... "Клаптикова монархія", як свраведливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні держави.

Під кінець ХУІІІ ст. більшість українських земель потрапило під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу свого виникнення в 1867 році Австро-Угорська імперія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого І.П. Крип'якевича: "Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накиннули їй чужі імперії"¹. Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розпаду Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість для створення Соборної Української держави.

Щоб урятувати імперію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 року в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави в якій "кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм"². Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком у тому, що "цісарський маніфест уже не міг відвернути загибелі"³. 18 жовтня

Українська парламентарна репрезентація скликала у Львові Установчі збори (Українську Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Статут УНР, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року, констатував:

“1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право та обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішати про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти всі постанови та заходи адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народності;

б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) з українських послів Краєвих Союмів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

4. Скликує Українську Центральну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії усіх українських клубів парламентарних і соймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації”⁴.

19 жовтня 1918 року УНР прийняла “Прокламацію”, яка проголошувала: “Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням

Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституїується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя .

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, — при чім Жидів призначається на окрему національність, щоби уконституїувалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро - угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території”⁵.

Будь-яка імперія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоби утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтися. Голова галицької делегації Української Національної Ради доктор Кость Левицький дав згоду сотнику Д. Вітовському взяти владу в Львові у свої руки. Яскраво змалював образ Дмитра Вітовського його соратник Д. Паліїв: “Літ тридцяти, середнього росту, кременної постави, високе чоло, великі розумні очі. Один із гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні й один із найкращих провідників стрілецтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва. Всі гляділи, що робить сотня Вітовського, що говорить Вітовський. Якийсь час він був на Волині, де надзвичайно заслужився на полі українського шкільництва. На Україні, в часи

побуту там австрійського війська, був політичним референтом при XXV корпусі, згодом комендантом куреня УСС. У стрілецтві займав Вітовський місце його духовного провідника. Але офіційного, вищого становища він не міг добитися. Ще до війни він був політично підозрілий і через це позбавлений старшинського ступеня. Серед українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Усі його любили й поважали, тому не дивно, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він самотній мав далі стати керманічем революції..."⁶

Заключна нарада Української Генеральної Команди відбулася 31 жовтня. Її детально описали автори фундаментальної "Історії українського війська" Богдан Гнатевич та Осип Думін: "... Генеральна Команда уклала план захоплення столиці. Ввечір пішли в "Народному Домі" втаємничені в змову старшини. До присутніх промовив сотник Вітовський, указав їм на вагу хвилини, обговорив вигляди акції і розділив завдання. В декого з присутніх ширинув сумнів, чи перевернути владу вдасться, але сотник Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що год. 4 ранку 1 листопада відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання... Точно в 4 години українські відділи приступили до акції в місті".⁷

П.Мірчук у своїй книжці "Перший листопад" писав, що "... в 4 години ранку 1 листопада 1918 року почався збройний виступ..., до ранку було занято ратуш, намісництво, команду площі, головну пошту, австро-угорський банк, залізничні станції та ще декілька важливих будинків"⁸. На львівській ратуші замайорів український прапор. Це вже була перемога. Австрійський генерал Гуїн передав усі повноваження Дацкевичеві, а останній — делегації Української Національної Ради. Однак, це вже була формальність. У повстанні взяло участь не більше 1500 чоловік. Необхідно погодитися з авторами "Історії українського війська", що "переворот переведено надзвичайно швидко, і взагалі ціла акція робила вражіння добре підготовленої, хоч, сказати правду, — це була імпровізація. Та вона вдалася..."⁹. Переможні повстання мали також місце в Коломиї, Золочеві, Станіславі та інших містах Галичини. Міста на українсько-польському пограниччі захопили поляки.¹⁰

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала “Прокламацію до українського населення Львова”. “Волею українського народу, — говорилося в ній, — утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави...”¹¹. Того ж дня була видана відозва Української Національної Ради до всього українського народу:

“Український Народе !

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська держава і її найвища власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави...”¹².

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української Національної Ради, незабаром почалося ряд сутичок з польськими військами. “Українських військ було замало, — писала Н.Полонська-Василенко, — і тому 6 листопада О.Назарук та М.Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги”.¹³ 9 листопада Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К.Левицьким. На думку вже названої Н.Полонської-Василенко, “Замість єдиної Української Держави з’явилися дві, і на цьому багато втратили обидві частини”¹⁴. До цього необхідно додати, що таке рішення Української Національної Ради пояснювалось складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом П.Скоропадським і В. Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії, який являв собою тимчасову конституцію.

“Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, населений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Землин, Уг, Берг, Уточа і Мармарош, — як вона означена на карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор.

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: “Західно-Українська Народна Республіка”¹⁵.

Немаловажне значення мало прийняття Тимчасового Закону про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки:

“Українська Національна Рада на предложення державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої Австро-Угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української

Народної Республіки, зостаються аж до зміни в повній їй на основі її мається вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядові їй державна служба бувшої Австро-Угорської держави, коли зложать писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народної Республіки, остаються аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народної Республіки, підлягають державному секретаріатові у Львові, який видає рішення в тих справах, які підлягають бувшому австро-угорському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого признаєє їй усуває державний секретар внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державности і протиїде всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жандармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар назначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізницї, саліни, їй домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів”¹⁶.

1 грудня 1928 р. було підписано попередній договір між ЗУНР і УНР у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що “Західно-Українська Народна Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі своєю територією в Українську Народну Республіку”¹⁷. М.Кугутяк відзначав, що новостворена держава займала біля 70 тис. км кв і зосереджувала 6 млн. населення.¹⁸

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький, Лонгин Цегельський — внутрішні справи, доктор Василь Панайко — закордонні справи, доктор Сидір Голубович — судові справи, Олександр Барвінський — освітні та віросповідні справи, полковник Дмитро

Вітовський — військові справи, доктор Степан Баран — земельні справи, Антін Чарницький — працю і суспільну опіку, доктор Іван Коровець — здоров'я, Іван Мирон — шляхи, доктор Степан Федак — харчові справи, Ярослав Литвинович — торгівлю і промисли, Олекса Писецький — пошту й телеграф, доктор Іван Макух — громадські роботи. У січні 1919 р. був створений новий уряд ЗУНР. До нього ввійшли: доктор С.Голубович — голова і секретар фінансів, торгівлі й промислу, доктор І.Макух — внутрішні справи, полковник Д.Вітовський — військові справи, доктор В.Панайко — закордонні справи, І Мирон — шляхи й телеграф, С.Бурачинський — судові справи, доктор А.Артимович — віросповідальні справи та освіта, І.Мартинець — земельні справи, М.Козаневич — праця, доктор Л.Цегельський — без портфеля. 13 лютого полковник В.Курманович зайняв посаду Д.Вітовського, а 10 березня доктор Лозинський замінив доктора Цегельського. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, “будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку західноєвропейських держав. За силою національного руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славу Українську Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям”.¹⁹ ЗУНР вела нерівносію польсько-українську війну, яку можна поділити на окремі етапи. На другому (березень — квітень 1919 р.) війна переросла у сутичку між українцями Галичини і польським військом. 60-тисячна армія генерала Йозефа Галлера відкинула УГА до річки Збруч. 16 липня військові відділи УГА переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася збройна боротьба ЗУНР, а попереду була боротьба дипломатична.

Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г.Сидоренко — голова, В.Панайко — заступник, О.Шульгин та А.Марголін — члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М.Лозинський та Д.Вітовський. Однак, завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. “Головною причиною цього, — писав сучасний

історик В.Яблонський, — було несприятливе міжнародне становище. Жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України”.²⁰ З таким твердженням не можливо не погодитися.

Таким чином, в результаті розпаду Австро-Угорщини склалися сприятливі умови для утворення незалежних держав. Виникли Чехословаччина, Угорщина, Польща та ряд інших. На західноукраїнських землях Українська Національна Рада провела успішне збройне повстання, наслідком якого стало проголошення Західно-Української Народної Республіки. Першим її президентом було обрано Є.Петрушевича, призначено склад уряду, прийнято ряд ухвал і законів, зокрема Конституцію. Уряди ЗУНР доклали всіх зусиль, щоб воз’єднатися з УНР, однак на заваді були об’єктивні та суб’єктивні причини. Згідно з рішенням Паризької мирної конференції, територія Галичини була включена до складу Польщі.

2. Закарпаття і Східна Галичина в 1918-1919 рр.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. А.Штефан за дорученням А.Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К.Трильовським: “Ми хочемо обновили Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом ?

— Само собою, ми хочемо з’єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Маромороші будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говоріть про Соборну країну, тобто відразу про Київ ...”²¹

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу про

контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918-1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошином в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка ж доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за воз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Ключурак — у майбутньому президент Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Брацайки та ряд інших.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках цю частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним народностям найширші права, включаючи право на самостійність. З цією метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясій почав переговори з урядами Словаччини та Румунії, однак вони не увінчались успіхом. На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні Ради — Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались української орієнтації, Ужгородська Рада домагалася часткових поступок від Угорщини — введення до комітетів українців-надзупанів, в школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, забувши колишнє принизливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої обіцянки. Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами.

У грудні 1918 р. проугорськи настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської Ради — брати Юлій і Михайло Брацайки, Степан Ключурак, Микола Долинай — опротестували це рішення. 26 грудня уряд Угорщини прийняв так званий "Закон про Руську Крайну", згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка була обмеженою, бо військова

справа залишалася в компетенції угорських властей. “Ся автономія була лише на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати власть (інтрегінт) до рук руського міністра” — так писав закарпатський дослідник Іриней Кондратович.²² Однак, зупинимось на “Законі” більш детальноше:

“1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній управі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напрям визначатимуть розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берег і Унг, заселених українцями, твориться, під назвою “Угорська Україна”, автономна правна країна.

Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітетах Землен, Шарош, Абань-Торно, Сепеш, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції - провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні справи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне громадянство, законодавство в приватнім і карнім праві, а далі господарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодавчі органи Угорської України є:

а) в автономних справах — Українські Народні Збори;
б) в спільних справах угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

а) міністерство Угорської України;
б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає й перед Українськими народними зборами й перед спільним парламентом. В спільних справах є він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних — найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місце осідку міністерства — Будапешт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осадком губернії є Мункачів. Він стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія українським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

10. Цей закон переведе угорське народне правительство в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя днем оголошення. Будапешт, 21 студня (декабря) 1918 року. Михайло Каролі, Денис Берінкей, Барна Буца, Ернст Гарамі, Оскар Ясій, Жигмонт Кулфі, Мартин Льоваші, Франц Нагі, Вінцент Нагі, д-р Павло Шенде".²³

У ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська Рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіслава. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті "Нова свобода" були опубліковні спогади одного із помічників президента ЗУНР Є.Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української Національної Ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: "На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

— Ви служили в Сиготі довгий час?

— Так, пане президенте.

— Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигота, там має бути засідання першої Народної Ради. Поінформуйте, яка ситуація. Ідьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційно,

виступіть. Одно лише, в мундирі старшини не їдьте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...”²⁴ Після розмови з президентом “ми всі перейшли до секретаря військових справ — Вітовського... Я познайомився ближче з моїми майбутніми товаришами подорожі, перебрався в цивільну одягу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ї рано заїхали до Сигота”.²⁵

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брацдайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: “ Голова зборів д-р Михайло Брацдайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися ? До Угорщини ? Чи, може, до Чехословаччини? Чи до України? — До України ! — закричали делегати”.²⁶ Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А. Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: “ Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті”.²⁷

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть було прийнято вважати (інша точка зору вважалася еретичною), що делегати конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття відвідали голову цього уряду Х.Раковського.²⁸ Не можна вважати науковим також твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли “Декрет про землю”. Тут нам у пригоді може стати виступ Л.Троцького перед агітаторами, які направлялися на Україну. Говорячи про труднощі боротьби з Петлюрою, він доводив у чому вони полягають: “ Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання трудового конгресу”.²⁹

Однак, повернемося до Хустського Конгресу. Ю.Химинець

писав: "Потім Михайло Брацкайко говорив: Ясно, що збори бажають звільнення Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

— Голосіться до слова, — кричали делегати, — ми вас вислухаємо чесно і без гніву. У залі було тихо. Ніхто не голосився. Відговорив знову Михайло Брацкайко: однозгідна воля всенародних зборів: з'єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати "Вже воскресла Україна, і Слава і Воля..."³⁰

Та навіть у таку урочисту для трудящих мить, коли було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проугорської пропаганди. А.Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було повелінням всього народу: "Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-амармороськи, гукав: — Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати окружили крикуна: Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говорив на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати, і пізнавши його, крикнули: "Це наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!" Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студеній воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: "Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде гірше." Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому".³¹

Газета "Руська Краина" детально описала роботу Хустського Конгресу у статті Вишнянського "Народний Собор в Хусті". Головним редактором був А.Волошин, відповідальним редактором — В.Желтвай, а помічником редактора — о. Емілій Бокшай. Стаття "Народний Собор в Хусті" була відшукана в Державному архіві Закарпатської області кандидатом історичних наук, доцентом Пальком В.В. Автори цього дослідження висловлюють щире подяку Василю Васильовичу за право її публікації. Отже, "Народний Собор в Хусті": "На 21-го январа бив виданий держати єден собор до Мукачева... Но народ єднако так голосив, ож хоче совітоватися о своїх ділах, и сяк 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі була служба в церкві. Делегати свої свідочтв. Поставили у ряд і на переді з застави (фани) українськи (синьо-жовті) несли. Начинали з Богом. Уже на улиці посхаповали калапи і заспівали Царю небесний... И сяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло заспівали: — Вже воскресла Україна... У церкви так було як на отпусті. Повно людей о одушевлений "Господи Помилуй". По службі священик Паркані посвятив заставу коло церкви. Далі рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Браццайко. Он чудно било чути слова "не хочемо бити слугами чужих народів!" Засідання отворивши, за председателя вибрали єдиногласно д-ра Михайла Браццайка. Но ледве узвався председатель, коли Іван Волощук голосним словом закричить: Где хочемо стати? — До України!

Сяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайло Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кедь о декотром діле много радилися и переговорювали, доста било заголосити : " Най буде так, як є у Києві". Тогда уже всі в єдино кричали : " Най буде так, як у Києві". И уже о том діле и прорішили. Вибрали Раду і делегатів до Мирової Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На конєць поїшли коло церкви и там всі присягнулися на українську заставу (фану). На соборі єдиногласно виповіли, аж хотять ставати до України".³²

Після довгих років замовчування, а то і облиття брудом цієї славної події в житті краян, наводимо без скорочень "Протокол писаний 21-го януаря (січня) 1919 в Хусті на всенародніх зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи" :

" 1. Всенародні Збори Угорських русинів- українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморш, Угоча, Берез, Земплин, Шаріш, Спіш и Абауй-Торна і прилучення русинами- українцями заселених земель до Соборної України. Просячи, щоб нова держава при виконуванню (переведенню) сеї злуки узглядила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють,

що руський-український нарід Угорщини Х(десятий) закон про руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо постав без його волі і без заступництва народу.

2. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

3. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби засмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

4. Всенародні збори вітають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Дальше вітають збори мадярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організованя его правдивої волі.

6. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і її союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу (поставу) всенародних зборів.

7. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне.

...Із комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Унг по постановленню легітимаційної комісії в'єдне (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кожних 1000 душ вибрано одного посла, на зборох 420.000 жителів — отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

... Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу): “Божуся одному живому і Всемогущему Богу, що права русько-українського народа боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай”.

По сему одногосно вибрано Центральну Народну Раду.
Председатель : Др. Михайло Брацайко. Заступники пред. Ємеліян

Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волоцюк, господар з Нанкова”.³³

Яку оцінку дають сучасні вчені, в першу чергу юристи, цьому акту? В.Ю.Ганчин писав: “Доцільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується, в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки... Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всекарпатського з'їзду в Хусті від 21 січня 1919 року.”³⁴

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики замовчували факти. Вони переконані, що “на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак, як тільки делегація поїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки”.³⁵ Радянські історики так і не з'ясували, чи знали про хустське рішення в Києві. До столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславі побували. А чи знав Київ про прийняте рішення? У розмові з онуком Ю.Брацдайка, який проживає в Хусті, ми дізналися про записи діда, які збереглися. В них зафіксовано факт, що Ю.Брацдайко від імені делегатів Конгресу вислав до Києва телеграму. І.Ф.Король, досліджуючи це питання, зробив висновок, що “... уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславі і вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР”.³⁶

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степана Клочурака побувала у Станіславі і була прийнята Головою Національної Ради Є.Петрушевичем. Через деякий час перед присутніми виступив С.Клочурак: “Ми діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлися на нинішніх зборах, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні ріки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій

вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України".³⁷

" Київ. 22 січня 1919 року. Був морозний день, дерева покрилися інеем. Софійська площа одяглася у килими, портрети Шевченка. Вимаїстровано триумфальну арку з боку Володимирської площі на Софійську школу, арка була прикрашена гербами ЗУНР та УНР. В одинадцятій ранку під звуки оркестру примарширували військові частини, котрі стали шпалерами з усіх чотирьох сторін площі...". Так описав Київ напередодні великої історичної події — Свята злуки — український письменник Євген Куртяк. Так воно і було в дійсності... В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель українських говорилося: " Однині поєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України..."³⁸

30 січня 1919 р. часопис "Закон і право" опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній день вони становлять собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об'єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР.³⁹ У зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що "український сорокамільйоновий народ хоче вільним увійти в сім'ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накидав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити його зріктися своєї суверенності й свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням".⁴⁰

Протягом десятиліть ця історична політична подія в житті всього українського народу обливалася брудом. Останнім часом відбулися перші позитивні зрушення. У збірнику "Українські канадці в

історичних зв'язках із землею батьків”, присвяченому 100-річчю прибуття перших українських поселенців до Канади, вказується, що “незважаючи на те, що це була скоріше декларація, аніж практична політика, вона мала надзвичайно відчутний психологічний ефект”, вона відображала “вікопомні прагнення усього українського народу до єдності”.⁴¹ Таким чином, потрібно було, щоб пройшли цілі десятиліття, перш ніж була визнана ця подія.

Міжнародне становище молоді УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг в листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: “...Сьогодні мілітаривне положення є того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...”.⁴² Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська. Різка змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А.Волошина, П.Леgezи і І.Кондратовича приїхала в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити питання про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділений між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. А.Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з'явився чехословацький легіон. Зайняли вони і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепецький цей акт розцінював як помилку Г.Жатковича — майбутнього губернатора Закарпаття. На його думку, “... кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між ріками Попрад і Уж, чим і встановили “тимчасову” демаркаційну лінію між Словакією і Карпатською Руссю”.⁴³

Перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття призвели до масових виїздів селян у США, Канаду, на сезонні роботи в країні Західної Європи. Починаючи з 1870 р. по 1920 р. із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тисяч чоловік. Там вони об'єдналися в греко-католицькі общини, різні товариства і

організації, які уважно слідкували за розвитком подій.⁴⁴

В липні 1918 р. “Американська Руська Народна Рада”, яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до Середньоевропейського Демократичного Об’єднання (СЕДО), в складі якого знаходилися чехословаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Представником від Закарпаття в Філадельфії був Г.Жаткович. Безперечно, правий юрист В.Ю.Ганчин, який вважає, що вклучення до СЕДО було “першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення”.⁴⁵ Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини підписав Т.Масарик, як голова Унії і представник Чехословаччини. Відомий дослідник історії Закарпаття П.Стерчо відзначав, що, незважаючи на те, що більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословаччини, “серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... З 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 - за Україну, а 10 — за Росію... Треба визначити, що 310 голосів за злуку з Україною — це поважна кількість”.⁴⁶

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т.Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгороду прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської Ради з меморандумом американських українців про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. С.Клочурак писав, що “про угоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було”.⁴⁷ Не припинялися стосунки з урядом УНР. 30 квітня 1919 р. в Станіславі проходив з’їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: “На з’їзд прибуло 35 заступників з різних угро-українських комітетів. З’їзд відкрив голова угро-української секції товариства “Молода Громада” д-р К.Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: д-ра Брацайка з Закарпатської України... Від Угорських українців відповіли на привіт Климпуш та д-р Брацайко, який висловився, що недалекий той час, коли всі території України злучаться в одну собор-

ну Україну.”⁴⁸ М.Брацайко передав резолюцію, в якій висувалася вимога, щоб представники УНР на мировій конференції в Парижі захищали їх права. Слід також відзначити, що, незважаючи на труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С.Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На білих мішках великими літерами було написано “Україна”. Як пригадував С.Клочурак, “місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати: то був дар України гуцулам”.⁴⁹

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М.Брацайко недвозначно заявив, що 420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість воз'єднати Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав і історик - русофіл Аллойс Раушер: “План встановлення незалежної України впав; а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної Ради...”⁵⁰ Уже згадуваний П. Стерчо підкреслив, що “закарпатські українці, по програних визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час одинокі виходи. Але це сталося — і це мусимо підкреслити, — під тиском, а не зі щирої волі народу”.⁵¹ До цього ж слід додати, що президент Т.Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші права. І.Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що “... подкарпатські русини, як автономна одиниця самовільно приключаються к чесько-словенській республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом...”⁵²

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А.Волошином передала президенту Чехословаччини Т.Масарику. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Борщак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав змістовну працю “Карпатська Україна у міжнародній грі”. В ній вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенню злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

“Вимагаючи комітатів Мараморощ, Угочо, Берегово, Ужгород, Земплен, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності — українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.

3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...

4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території”.⁵³

Польський вчений П.Журавський-Граєвський писав, що “можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі”.⁵⁴ Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Верховна Рада вже 16 серпня категорично вирішила — Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 року на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. У 1937 р. львівський журнал “Літопис Червоної Калини” опублікував спогади Івана Молещія. Автор публікації писав: “17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займають Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар)... Просив я

одного куреня, 5 старшин, 4 скоростріли...вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65 (!) стрільців; 4-ох скорострільів з одним скорострілом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала перевести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю... Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією Антанті і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок — Ужгород і ріка Уж це демаркаційна границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть... Вкінці чехи зредагували мені письмо, що кінчалося вже не наказом, але проською, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант I куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблюх (Волосянка, 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертаємось. Здивувалися дуже... Дня 10.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої первісні позиції”.⁵⁵

У вересні 1919 р. уряд Чехословаччини призначив тимчасовим адміністратором Підкарпатської Русі Івана Брейху, котрий разом з генералом Єноком 18 листопада видав прокламацію, а в ній “Генеральний Статут”. Цим документом уряд Чехословацької Республіки зобов’язувався надати Закарпаттю автономію. Законодавча влада буде знаходитися в руках Сейму, який відатиме мовними, шкільними і релігійними питаннями. Через деякий час губернатор краю мав стати президентом, а в парламенті могли брати участь посланці від Закарпаття. Ще раніше, в травні 1919 р., українським губернатором призначено Григорія Жатковича, але, переконавшись, що до обіцяної автономії далеко, він відмовився від запропонованої йому посади і виїхав за кордон. Перший етап автономії настав тільки 8 жовтня 1938 р., коли губернатором Підкарпатської Русі був призначений Іван Парканій.

В чому полягала причина відтягування надання краю автономії з боку Чехословаччини? Її майбутній президент Е.Бенеш неодноразово заявляв, що закарпатці ще не “дозріли” до самостійного життя. Однак, головна причина полягала в іншому. Чехословаччина не могла змиритися з існуванням самостійного, незалежного Закарпаття. Цей край їй більш був потрібний як сировинний придаток. Тільки через двадцять років волелюбні жителі Срібної землі знову

залишили про себе, коли 14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив незалежність Карпатської України. Тих вікопомних днів з трибуни Союму було рішуче заявлено: " Наш край назавжди залишиться українським! "

3. Гуцульська Республіка (1918 — 1919)

Капітуляція Австро-Угорщини в першій світовій війні, розпад її як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Пробуджені революційними подіями з довголітньої летаргії закарпатські українці на народних маніфестаціях рішуче вимагали повз'єднання із своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1918 р. в Ясіню, де утворилась Гуцульська Народна Рада, яка незабаром проголосила республіку.

Ця славна сторінка в історії краю знаходилася в центрі уваги істориків. Про неї писали і зарубіжні, і вітчизняні дослідники, очевидці й активні учасники подій (С.Клочурак, А.Штефан, А.Куцінський, К.Крофта, Ю.Химинець, П.Стерчо, М.Болдижар, В.Піпаш, М.Мушинка). Хоча Гуцульська Республіка проіснувала недовго, та й кінець її був трагічним, однак, ми в цьому глибоко переконані, Гуцульська Республіка була предтечею Карпатської України кінця 30-х років, а Карпатська Україна в свою чергу — започатком нинішньої держави України. Без таких вікопомних історичних подій, як революційний здвиг 1918-1919 рр. у Закарпатті, проголошення незалежної Карпатської України в березні 1939 р. було б неможливим. Під час революційних боїв 1918-1919 рр., в роки процвітання "Просвіти" формувалася свідомість закарпатських українців, яка досягла своєї кульмінації напередодні другої світової війни. Ми не поділяємо думки тих вчених, які виникнення Карпатської України пов'язують виключно з дією зовнішнього фактора. Так, вони щось десь чули, але ми не можемо нехтувати й тим фактором, що саме такі події, як поява Гуцульської Республіки, сприяли зростанню самосвідомості наших краян. На Гуцульщині, у найбільш революційному

куточку нашого краю, найсвідоміша частина карпатських русинів недвозначно заявила, що хоче жити разом із усім українським народом у єдиній Українській Соборній державі.

Ідея створення республіки виникла в принципі стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх вояків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх довірили колишньому офіцеру Степанові Клочураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх земляків. Додамо, що в цьому куточку краю були розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна міліція. Ясінянські патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою) вирішили роззброїти місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброєним угорцям дозволили вільно від'їхати з Ясіня.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С.Клочураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі, тощо. В Ясіню запроваджувався новий порядок, який почав творити нове життя.

Розпад великої Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного, незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що вже говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс “радісну звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон № 10 “Руська Країна”). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступок, на які погодився піти новий угорський уряд. А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кущинський писав, нібито в Ясіню С.Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно.⁵⁶

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши С.Клочурака керувати ними. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. “...Я впевнений, — говорив С.Клочурак, — що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль

— з'єднатися зі своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: "Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!"⁵⁷ Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В.Климуш, Д.Іванюк, К.Рищук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С.Клочурака щойно створена організація дістала назву "Українська Народна Рада в Ясіню".

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, на якому були обрані люди на ряд важливих посад: Микола Сабатюк — секретар Ради, Дмитро Іванюк — староста, Юрій Кабалюк — наступник старости, Степан Клочурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабатюк, Юрій Падотяк, Степан Клочурак (старший), Іван Дактовецький, Василь Климуш, Іван Марусяк, Юрій Кабалюк, Іван Тимчук, Кирило Рищук, Степан Бондарюк — члени "Головної управи". Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясіню. На засіданні Ради було вирішено доручити С.Клочуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гудулів про возз'єднання з Україною. Народна Рада створила ряд комісій, голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько — шкільна, Іван Тимчук — лісова, Степан Колочурак (батько) — лісових робіт, Василь Климуш — торгівельна, Юрій Кабалюк — харчова, Дмитро Іванюк — адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною Радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації — Євген Пуза, був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря народної оборони Західної України полковника Д.Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гудули сформують власні військові частини. Є.Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак, для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залогу в Ясіня.⁵⁸ За порадою Д.Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого довідалися, що планується військова експедиція на

Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіслава на Стрий, а далі — на Мукачево. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку Мараморош-Сигота. Їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків.⁵⁹

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволінський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня — перший день Різдва Христового.⁶⁰ В завдання групи входило: захопивши Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморош-Сигот, захопити його, об'єднатися зі Станіславською групою військ, яка мала вийти на Мукачево. Всі червоні угорські загоны на лінії Ясіня-Сигот потрібно ліквідувати. “Зранку 7-го січня, — пригадував очевидець, — усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до відправлення. Групи склалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців та двох ясінянських гуцулів, які повинні були виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом — 25 чоловік, озброєних карабинами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Забачинський. Того ж вечора група виїхала до Ясіня”.⁶¹

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими з Коломиї, повстання було призначено в ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня — в перший день Різдва — ясінци колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група “колядників” остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, роззброїла прикордонників в Лазенщині — за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залогу, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештованих? Дослідники і мемуаристи наводять різні цифри. Сучасний дослідник М.Болдижар пише про 500 угорських солдатів і офіцерів, Ю.Химинець — про 250, а А.Куцинський твердить,

що в полон потрапило 187 вояків на чолі зі своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ угорців із метою звільнення території Потисся аж до Сиготу. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпущ. Того ж дня прибуває поручик Зволинський, якого зустрічають із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибуває сотня галицьких стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Саєвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибуває поручик Воробець і очолює тактичний провід. Чотар Герасимович бере на себе організацію пропаганди.

Війська виступили 14 січня. Після короточасних сутичок захопили ряд населених пунктів, у тому числі і Рахів. Під час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір 14 січня до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залогу під командуванням підхорунжого А.Перги, а основні війська рушили далі. Вранці 15 січня захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилося до Мараморош-Сигота. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі з священником, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священник їх благословив.⁶²

Після звільнення В.Бичкова там зразу почали формуватися добровільні гудульські частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак, до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморош-Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанські війська пісню “Ми гайдамаки”. Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломийської інтелігенції.⁶³ Провід війська перебирає поручик Денис Маєр-Михальський. Він намагається піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран — ад’ютант

командуючого румунської бригади повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентаріїв.

Проте в ніч 17 січня двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані очевидцями, а тому надамо їм слово. Степан Забачинський пригадував: “Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Маєра-Михальського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня угро-українських гуцулів-добровольців під командою чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців. С.Забачинський правив нею, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сигету в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної команди в Коломиї і забороняв у разі наступу румунів входити з ними в конфлікт, і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця група почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сигету. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді четар Поповецький, четар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, четар Посацький, четар Ковач, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...”⁶⁴

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, про Сигітський похід. Так, учасник тієї ж виправи поручик Степан Глушко пригадував: “Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з моєю сотнею також сотник в напрямі на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого

опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали команди групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направлялися на залізничну станцію. Тут ми зустріли сотника Л.Маєра-Михальського, який був комендантом цілої групи, за приказом В.Воробця почався відступ і виїзду до від'їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маєр-Михальський і сотник Саєвич зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як виявилось далі, частини залізничної колії були вірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. У полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількомісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер...".⁶⁵

Про цю експедицію згадує і сотник Микола Алиськевич. Він пише, що "дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, вислали його як представника уряду з дорученням полковника Д.Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн. набоїв для рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних набоїв, взуття, тощо. Одночасно сотник Алиськевич склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись до Тернополя, він не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіслава. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття просили військової допомоги. Полковник Д.Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття, аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не заперечував виправи українських військ на Закарпаття й дотримувався думки, що по злуці в Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було".⁶⁶

Д-р Лонгин Цегельський пише, що С.Голубович на домагання полковника Д.Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів. На цьому засіданні він заявив, що українські війська

перейшли Карпати, громлять угорські залоги, зайняли цілі повіти. “На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Лонгин-Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки превентивним заходом проти осади країни чехами і румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського...”⁶⁷ Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що галицькі січовики з’явилися в нашому краї без відома Є.Петрушевича.

Наприкінці грудня 1918 р. під час переїзду з Відня через Будапешт, Є.Петрушевич мав розмову з тодішнім прем’єром Угорщини графом Каролі. Відносно Закарпаття Каролі визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення “закарпатського питання” мировій конференції.⁶⁸

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція? Ю.Химинець писав, що 41 чоловік загинули, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. Сучасний дослідник В.Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із 1000-го українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинули або потрапили в полон. А.Кущинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Що стосується преси Східної Галичини (“ Нове життя ”, “ Народ ”, “ Наддністерські вісті ”, “ Покутський вісник ”, “ Стрілець ”), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: (“...румуні перейшли в наступ”).

Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки прослідковуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С.Клочурака та його соратників у Ясіня та околицях організовується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. Вони виконували функції міліції і прикордонників. Таким чином, Гуцульська Республіка стала маленькою самостійною одиницею зі своєрідним парламентом

— Гуцульською Народною Радою. Всі справи республіки обговорювали на засіданнях Ради, які були відкритими. Владу Гуцульської Республіки було поділено на чотири секції:

— секція військових і зовнішніх зв'язків (голова - С.Клочурак заступники — В.Климуш і Д.Німчук);

— секція внутрішня (М.Іванюк, комендант міліції М.Могарнюк);

— секція господарська (Тимчук, підсекція лісова — С.Клочурак - батько);

— секція харчова (Ю.Кабалюк).⁶⁹

Військовим комендантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. У ньому існувала досить сувора дисципліна. Грабунків не було. В.Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пиятику тощо староста М.Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількаденну примусову суспільно-корисну працю.⁷⁰ Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішим завданням господарської, лісової та харчової секцій було нагодувати близько 20 тисяч населення. Лісова секція видавала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С.Клочуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що суттєво покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, поки румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і Степана Клочурака. Його батька румуни вивели по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер. В.Климуш і Д.Німчук щасливо дісталися до Галичини. Румуни господарювали в Ясінях більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморошину, за винятком Сигота і 14 сіл в його околицях, які відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників національно-визвольних змагань західних українців писав, що "ясінська Гуцульська Республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми войовничими

виступами впродовж п'яти місяців".⁷¹ Необхідно додати, що чимало гуцулів вступили до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

У 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і Карпатської України. Загальновідомим є і той факт, що уряд А.Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність краю, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Немає сумніву, що Гуцульська Республіка залишила помітний слід в історії визвольної боротьби закарпатських українців, а її історія повинна бути в центрі уваги українських дослідників.

4. Угорська іредента на Закарпатті: перші кроки

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20-30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно святостефанської корони.

Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угро-руська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: "...Русинський вопрос найліпше так можно би допорядіти...як уже ош тысячу роков руснаки все готові билі ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю".⁷² Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, В.Балог, Й.Ілмеш-Ілляшевич, І.Данилович, С.Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник

Громадянського Управління Підкарпатської Русі І.Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що "становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими".⁷³

17 березня 1920 р. газета "Капшаї Мункаш" помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді.⁷⁴ "Ця партія симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту".⁷⁵ Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підірвні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося, що "на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається "Командування у Верхній Угорщині", яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація".⁷⁶ Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві.⁷⁷

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів (господарів) і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв

жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже — тутешній жупний адвокат, д-р Синтемерей — колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендре Корлат — тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію.⁷⁸

Угорська партія дрібних господарів за планом землеробської партії в Братиславі повинна була працювати в союзі з Словацькою землеробською партією, але працювати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Еґрі Франтішек із Малих Геєвців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського священика.⁷⁹ Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно войовнича, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій.⁸⁰

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: "Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальна і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищеназваних партій, також в партію права "Йогпарт", до якої належить більшість угорської інтелегенції. Ця партія зближується все більше з вищеназваними угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського. Газети цієї партії "Русинські мадьяр гирлоп" в Ужгороді і "Мункаш Уйшаг" в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак процвітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені згоадки, що вони одержують

допомогу від угорського уряду. Газета інтернаціональної соціалістичної партії “Мункаш Уйшаг”, яка з 7 жовтня 1920 р. знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію “Русинські мадьяр гирлоп” в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...”⁸¹

Вже на початку 20-х років угорська преса на своїх шпальтах поміщала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про провокаційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. “Угорщина повинна,— повідомляє часопис “Угорська зовнішня політика”,— проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні готуватися всіми можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморош-Сиготом, т. зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться, так як ця частина не відноситься згідно мирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії. Цій т. зв. Руській Крайні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили б в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберігає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщини... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати надовго. Події відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине”⁸²

Цікаво, що про діяльність проугорської “п'ятої колони” в краї, добре знали і в Словаччині. Її діячі неоднаразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: “...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається цілком із агентів угорської іреденти — причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунулі чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську

пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього ірєндентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки”.⁸³

Доказ того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського жупанського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: “Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом послали тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором “Руської Крайни” і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священник Дем’янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ.”⁸⁴

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв

представника ЧСР в Будапешті, що “приходський священик в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговір з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священика Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокуратурою було запропоновано помилування.”⁸⁵

20 листопада 1920 р. газета “Руде право” помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що “на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Верецькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету “Домовина” без всяких мотивів. В той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи переповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Верецькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу довелося заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачева, урядовий комісар д-р Торожський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних служб в день угорського національного свята св. Стефана. Дудинський був заарештований за шпіднаж і

державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті”.⁸⁶

На початку 1921 р. активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: “Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія “Йогпарт”. Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожість яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є: 1) колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу “Карпати Футар”, 2) Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар, 3) Дюла Егрешій в Хусті, 4) Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Мараморошській жупі, 5) брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші. Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території “Руської Крайни”, головою якої був Куткалфалві, а його заступником — Камінський, і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд “Руської Крайни” не використав. Доказів цього навести не можу, але такими є слухи. Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв’язки з Угорщиною”.⁸⁷

Й. Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником В.Гренджою-Донським. 11 березня 1923 р. він помістив у газеті “Свобода” статтю, в якій однозначно твердив: “Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, цю суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф ракпарт, 27) передали Вам від Франція Кішш Міхала на Вашу антислов’янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30 000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюсь на п’ять осіб угорської соціал-

демократичної партії, імена яких можу коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...”.⁸⁸ Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: “Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др. Камінський висилає кур’єрів до угорського депутата Куткафалві в Будапешт. Одним із цих кур’єрів може бути секретар др. Камінського др. Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др. Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др. Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Для проведення цієї пропаганди др. Камінський ніби-то одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10.000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі в Пешті, ніби-то була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім’я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30.000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в дальнішому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, поскільки його сім’я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др. Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою офіційну заяву, і ніби-то тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших таємних свідчень, ніби-то др. Камінський був особисто у редактора Гренджі-Донського і шмагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований”.⁸⁹

Про фінансування партії Й. Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки

також заступник начальника Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі Ворел: “Згідно доносу Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В.Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях”.⁹⁰

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису “Бечі Мадьяр Гирлап” була опублікована стаття Йозефа Майора “Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті”. Автор звинувачував угорську газету “Мадьяр Йогпарт” в іредентизмі. “Я вперше в цей час був у столиці Підкарпатської Русі, — писав Й.Майор, — всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жахливим становищем, я одержав разючу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що “Мадьяр Йогпарт” служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з “Мадьяр Йогпарт”, розірвавши будь-які зв’язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що цю зрадницьку, темну пропаганду “Мадьяр Йогпарт” проводить за гроші Горті. Можу довести, що “Мадьяр Йогпарт” одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси “Мадьяр Йогпарт” і служили для прогонування “Русинські Мадьяр Гирлап”, “Гатарсели Уйшаг” і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і потрапили в касу “Мадьяр Йогпарт”, залишок їх потім використали на утримання “Русинські Мадьяр Гирлап” ...”Мадьяр

Йогпарт” цими грошима Горті отрує душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отруєння джерел. До цієї іреденти руку приклав Густав Грац, Його ідея і справа — організація в Празі “Мадьяр шойтотайейкозтото ірода” (угорська інформаційна канцелярія по газетам)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв’язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою “Опозиційні партії Словаччини і Русі”.⁹¹

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою “Охорона меншин окупованих територій”. Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвідек), Румунія — Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме: 1) бюро (кадастре) — 1 службовець - слідував за всіма діями угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі, 2) бюро (пропаганду куртурелле) — 1 службовець - забезпечував пропаганду через пресу (листки, брошури, книги, фільми) і слідував за вчителями і священниками округу, які присвятили себе іредентській діяльності, 3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур’єрів (кількість яких нараховувало 250 чоловік). Важливий факт, що кур’єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі”.⁹²

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім’ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також

підполковника на пенсії Арку Акоша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що "тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником "Руського Землеробського Союзу" д-ром Й.Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей... добиваються того, щоб д-р Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам".⁹³

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: "Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі".⁹⁴ Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: "Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті — авт.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами".⁹⁵ Він був переконаний, що "носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить часто в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальній партії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки".⁹⁶

На початку 20-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антанти для встановлення чіткого кордону.

Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матесалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурани від 29 вересня 1921 р. “Запорпунуйте місцевим угорцям, — просив Е.Петрецький, — триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місці, що не хочуть бути відірваними від материнської держави, і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмаєм в Берегові і повідомити його про це, щоб він знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли надійних угорців, які б підготовляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб я вже вислав в центральну канцелярію і повідомив, щоб їх направили як тільки приїде місія Антанги. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконаєте”.⁹⁷

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробляли плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 р. начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: “ Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні збори якийсь іредентський союз в готелі “Паннонія” на Керепешській вулиці. В цій нараді, ймовірно, бере участь д-р Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він є референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Союму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Союмі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки”.⁹⁸ Організатори планованого заклоту навіть призначили керівництво для проведення цих операцій. “Командиром для цієї компанії,— писав полковник Моравец,— намічений молодшим братом адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 р. засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь угорський Земплін заповнений

різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживає в Ужгороді.

На останній нараді іредентів у готелі "Паннонія" в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польщею підтримувано зв'язок, ймовірно, при доповіді польських артистів. Правою рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), — звільнений державний службовець, проживає в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10-12 гортівських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачево. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз "Мадьяр Йогпарт", в приміщенні якого часто перебували д-р Ендре Корлат, д-р Керекеш, полковник Арка та інші)".⁹⁹

На початку 20-х років в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 р. провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті, хід якого, особливо промова Фрідріха Штефана, була опублікована в місцевих газетах. 23 грудня 1922 р. Президія Мукачівського жупанського управління повідомляла Президію Управління Підкарпатської Русі про зв'язки фашистських елементів на Закарпатті з організацією угорських фашистів. З'ясувалося, що вождем угорських фашистів є радник міністерства Іван Янкович — родич греко-католицького священика в селі Доробратові Мукачівського округу. Офіційним органом організації є газета "Уй немздедек". У повідомленні вказувалося, що "згідно останніх таємних даних, фашистський рух знаходить відгук також на нашій території... Мукачівський греко-католицький священик Кабаці знаходиться в Будапешті і він має, згідно таємних даних, зносини з угорськими фашистами".¹⁰⁰

16 лютого 1922 р. газета "Словенська політика" повідомляла з Ужгороду, що на початку цього року "агітація угорської і русинської

партії за автономію Підкарпатської Русі набрала широкого розмаху. Скликаються зібрання, які проводяться в дусі антидержавному і іредентському. Головними ораторами виступають люди, про яких говорять, що вони мають безсумнівні зв'язки з Угорщиною, куди часто виїжджають і повертаються з багатим агітаційним матеріалом, а саме з листівками, брошурами і картами, але також і з грошими. Була видана прокламація на угорській і русинській мовах, в якій проголошувалося, що мирний договір забезпечує громадянам Підкарпатської Русі вибір — Чехословаччина або Угорщина... Ці прокламації називають Тріанонський договір тряпкою, вимагають приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.”¹⁰¹ Словацька газета вимагала “сильної руки проти державних зрадників, яких виплачує уряд Горті в Пешті. Вона констатує: “Із цих дій кожному зрозуміло, хто веде цю кампанію, це не Підкарпатська Русь, а Будапешт. І справді, наступив час, щоб... підіривній агітації платних агентів і агітаторів із Угорщини був покладений кінець”.¹⁰²

Начальник поліції в Берегові був переконаний, що “про будь-яку русинську антидержавну агітацію тут не може бути і мови. Тутешні русини зібрані в читальні “Просвіти”, але їх не можна звинуватити ні в чому антидержавному. За автономію Підкарпатської Русі інтенсивно ведуть боротьбу угорські кола, зосереджені навколо д-ра Бако Габора. Вищезгаданий редактор “Берегі Гірлап” і член партії дрібних землеробів в повній мірі приймає участь у політичному житті. Він був на засіданнях німецьких і угорських сенаторів і депутатів в Кошицях і на Татрах, на з'їзді партії в Левочі, брав участь одночасно в політиці під час приїзду міністерського голови в Ужгороді і запрошений до Праги. Якщо д-р Бако за автономію, то він бореться за визволення краю від чехів, поскільки він твердо переконаний, що якщо прийдуть до влади так звані русини, то буде можливо говорити про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. На щастя, в Берегові небагато людей типу д-ра Бако”.¹⁰³

На думку редакції газети “Чеське слово” (1922, 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, який надійшов з Берегова під назвою: “Практика ужгородської влади”, в якому однозначно було зафіксовано: “Головним

центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому. що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тісо катував дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли цю частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує. ... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти".¹⁰⁴ Дана комісія "була утворена шляхом темних махінацій", як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти "продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах по мимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовістно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить."¹⁰⁵

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А.Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносив Президії Мукачівського жупанського управління, що "до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім — авт.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева".¹⁰⁶ З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Й.Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю.¹⁰⁷ Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й.Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі.¹⁰⁸ Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що "перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси".¹⁰⁹ Під впливом подій в Італії, "угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що

весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні”.¹¹⁰

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, “змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключно, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...”¹¹¹

Таким чином, на період 1919-1923 рр. припадає період початків античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина використовувала для досягнення своїх цілей різні, навіть брудні в політичному відношенні методи: засилання агентів, розповсюдження листівок, шпальти газет і журналів. Робилися спроби ввезення на територію Закарпаття зброї, підготовка збройного путчу. Це було вкрай небезпечно для молодого Чехословацької Республіки, однак, кордони держави залишилися недоторканими. Угорщина покладала великі надії на угорські і проугорські політичні партії, які діяли в краї, фінансувала своїх платних агентів, якими були Й. Камінський, І. Куртяк, А. Бродій, М. Демко та багато інших. Необхідно також констатувати, що празький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті.

Отже, поразка Австро-Угорщини в першій світовій війні змусила її уряд підписати капітуляцію. “Клаптикова монархія”, як називали цю державу, розпалася і на її руїнах виникли незалежні країни — Чехословаччина, Польща, Угорщина та ряд інших. На західноукраїнських землях влада перейшла до української Національної Ради, яка 9 листопада 1918 р. проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Першим президентом ЗУНР було обрано Є. Петрушевича. Перший і другий уряди ЗУНР прийняли цілий ряд важливих історичних документів, зокрема Конституцію. Були створені збройні сили ЗУНР — Українська

Галицька Армія.

Революційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс на Закарпатті. Тут виникли Ужгородська, Хустська, Пряшівська і Ясінянська народні ради, які спочатку притримувались різних політичних орієнтацій. На початку січня 1919 р. перемогла українська орієнтація, що вилилось у славнозвісне рішення Всекарпатських зборів 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з Україною. Встановилися тісні взаємовідносини закарпатських рад, зокрема хустської і ясінянської, з урядами ЗУНР і УНР. Активно діяли в цьому відношенні С.Клочурак, брати Ю. і М.Брацдайки, Є.Пуза та ряд інших.

Найбільш революційним куточком Закарпаття була Гуцульщина. Тут виникла Ясінянська народна рада, яка створила власні збройні сили, почала одержувати військову допомогу з Галичини, організувала збройний похід на Марамороський Сигіт. На території Закарпатської Гуцульщини було проголошено республіку, обрано місцеві органи самоуправління тощо.

Однак, УНР не в силі була вистояти. Свої територіальні зазіхання висунули Польща, Румунія, більшовицька Росія. Делегація УНР до останньої можливості відстоювала соборність українських земель на мирній конференції в Парижі, проте, ці зусилля не увінчалися успіхом. Східна Галичина була включена до складу Польщі, а Закарпаття опинилося в складі щойноутвореної Чехословацької Республіки.

Переконавшись, що возз'єднання Закарпаття з УНР є нереальним за тогочасних обставин, політичні діячі краю вирішили орієнтуватися на Чехословаччину, яку вважали меншим злом. Активну агітацію представники ЧСР провели в середовищі американських русинів і схилили їх до прийняття рішення на свою користь. У травні 1919 р. в краї виникла Центральна Руська Народна Рада, яка на своєму засіданні прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Такий вибір слід розцінювати позитивно, тим більше, що Прага обіцяла найширші автономні права місцевому населенню. Однак, справедливі вимоги закарпатських українців були задоволені тільки наприкінці 30-х років. Що стосується Галичини, то вона так і не одержала автономії. Незважаючи на поразку національно-

визвольних змагань українців у 1918 — на початку 20-х років, їх боротьба мала велике історичне значення для формування їх самосвідомості. Без цієї боротьби було б неможливе виникнення в 1938-1939 рр. незалежної Карпато-Української держави.

Розпад Австро-Угорської монархії призвів до утворення двох самостійних держав — Австрії та Угорщини. Остання, нерідко прикриваючись демократичністю свого режиму, обіцяла закарпатським українцям найширші автономні права. Ця політика вилилась у прийняття в грудні 1918 р. закону № 10 “Руська Крайна”, який гарантував корінним жителям краю автономію. Вона не була прийнята політичними силами Закарпаття. До того ж, згідно з рішеннями Паризької конференції, край опинився в складі Чехословаччини. Угорщина не змиралася з цим і розпочала неприховану боротьбу за повернення в лоно святостефанської корони “своїх споконвічних земель”. На 1919-1923 рр. припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї. За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти тощо.

1. Крип'якевич І.П. Історія України.-Львів: Світ,1990.

2. Цит. по: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії.Нариси суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.).-Івано-Франківськ,1993.- С.134.

3. Там само.

4. Цит. по: Вегеш М. Західно-Українська Народна Республіка.- Срібна земля.-1995.- 4 лист.

5. Там само.

6. Гуцуляк М. Перший листопад 1928 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового

Чину.-К.: Либідь,1993.-С.60-61.

⁷. Історія українського війська.-Львів: Видання Івана Тиктора, 1936.-Т.2.

⁸. Мірчук П. Перший листопад.-Торонто,1958.-С.31.

⁹. Історія українського війська.-С.60.

¹⁰.Більш. детальніше див.: Гуцуляк М. Названа праця.- С.175-404.

¹¹. Цит.: Вегеш М. Названа праця.

¹². Там само.

¹³. Полонська-Василенко Н. Історія України.-Т.2/Від середини XVII століття до 1923 року/.-К.:Либідь, 1992.-С.510.

¹⁴. Там само.: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії.-К.Либідь, 1993.-С.155-164.

¹⁵. Цит. по: Вегеш М. Названа праця.

¹⁶. Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки//Закони, накази й розпорядження уряду УНР. Закон і право.-1919.-Ч.2.-30 січ.-С.116.

¹⁷. Вегеш М. У листопаді 1928-го... Західно-Українська Народна Республіка//Срібна земля.-1993.-27 лист.; Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худаніч В.І. Історія української державності.-Ужгород,1996; їх же: Становлення і розвиток політичної думки в Україні.-Ужгород, 1995.

¹⁸. Кугутяк М. Названа праця.-С.139.

¹⁹. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918-1921 рр.//Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк,1993.-С.36.

²⁰. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р.//Там само.-С.50-51.

²¹. Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України.-Книга перша.-Торонто,1993.

²². Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа.-Ужгород: Уню,1924.-С.107.

²³. Автономія австро-угорської України//Закони, накази й розпорядження уряду УНР. Закон і право.-С.115-116.

24. Нова свобода (Хуст).-1939.-1 січ.
25. Там само.
26. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття.-Нью-Йорк, 1984.-С.33.
27. Закарпатська правда.-1990.-21 берез.
28. Див.: Халус П. Важлива архівна знахідка//Там само.
29. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В. Хуст у січні 1919...//Карпатська Україна.-1994.-3 лют.
30. Химинець Ю. Названа праця.-С.33-34.
31. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В. Названа праця.
32. Руська Краина.-1919.-29 януара.-Ч.5.
33. Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО), ф.1148, оп.1, спр.3, арк.11-13.
34. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В. Названа праця.
35. Мельникова И.Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г.//Ученые записки института славяноведения.-1951.-Т.3.-С.114.
36. Король І. Хто про нас відав//Радянська Верховина.-1990.-13 берез.
37. Клочурак С. До волі: Спомини.-Нью-Йорк,1973.-С.128-129.
Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака.-Ужгород,1995.
38. Універсал Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель Українських//Державні акти. Закон і право.-С.95-97.
39. Універсал Трудового Конгресу України до українського народу//Там само.-С.102-103.
40. Там само.
41. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків.-К.:Дніпро,1990.-С.76.
42. Горникевич Т. Події в Україні 1914-22 років у світлі історичних документів//Богословіє.Книга 1-4.-Рим,1984.-С.119.
43. Костер (ежемесячник общества "Возрождение" в Праге).-Прага,1946.-№ 5-6.-С.32.
44. Див.: Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини//Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура".-

Ужгород: Карпати, 1993.-С.117; його ж. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918-1920 рр.//Науковий вісник Ужгородського держуніверситету. Серія історія.-Ужгород,1995.-Вип.1.-С.41; його ж: Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 роках (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету).-Ужгород,1996.-С.62.

⁴⁵. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В. Названа праця.

⁴⁶. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках.- Львів: За вільну Україну,1994.-С.19.

⁴⁷. Клочурак С. Названа праця.-С.165.

⁴⁸. Республіка.-1919.-30 квіт.

⁴⁹. Клочурак С. Названа праця.-С.170.

⁵⁰. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини/ /Молодь Закарпаття.-1991.- № 18.

⁵¹. Стерчо П. Названа праця.

⁵². Кондратович І. Названа праця.-С.109.

⁵³. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі.-Львів,1938.- С.28

⁵⁴. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі// Зустрічі (Варшава).-1990.- № 1-2.-С.135.

⁵⁵. Молещій І. Моя виправа на Закарпатті// Літопис Червоної Калини.-1937.-Ч.5.

⁵⁶. Куцинський А. Закарпаття в боротьбі.-Буенос-Айрес,1981.- С.23.

⁵⁷. Клочурак С. Названа праця.-С.106.

⁵⁸. Штефан А. За правду і волю.-Книга друга.-Торонто,1981.- С.217.

⁵⁹. Микитюк Д. УГА: В 4-х томах.-Т.4.-Вінніпег,1958.-С.426.

⁶⁰. Забачинський С. Випад Галицького війська на Закарпаття// Літопис Червоної Калини.-1932.-Ч.7-8.-С.10.

⁶¹. Там само.-С.12.

⁶². Штефан А. Названа праця.-С.218.

⁶³. Куцинський А. Названа праця.-С.7.

⁶⁴. Забачинський С. Мараморош-Сигітська кампанія. Як галичани

займали Карпатську Україну//Стрілець.-Кам"янець-Подільський,1919.-С.12.

65. Микитюк Д. Названа праця.-С.426.

66. Алиськевич М. Військова експедиція на Закарпаття//Літопис Червоної Калини.-1931.-Ч.4.-С.32.

67. Микитюк Д. Названа праця.-С.426.

68. Штефан А. Названа праця.-С.218.

69. Піпаш-Косівський В. Правда про Гуцульську Республіку//Новини Закарпаття.-1992.-14 берез.; його ж: Історія повертається народові//Гуцульщина.-1994.-14 квіт.; його ж: Гуцулія//Нью-Йорк.-1990.- № 4; його ж Правда через 72 роки//Карпатський край.-1991.-15 січ.; його ж: Люди почули правду//Гуцульщина.-1991.- № 3; його ж: Гуцульська Республіка//Голос Мароморощини.-1990.- № 1; його ж: Гуцульська Республіка//Гуцульщина.-1993.- № 3; Масляник О. Гуцульська Республіка: повернення із забуття.. За Вільну Україну.-1991.-3 січ.; Мушинка М. Лицар волі//Тиса.-1994.- № 3-4.-С.99-115.

70. Гренджа-Донський В. Твори.-Т.7.-Вашінгтон,1988.-С.153.

71. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях.-Торонто,1982.-С.101.

72. ДАЗО, ф.63, оп.1, спр.18, арк.1-4.

73. Там само, ф.14/43с, оп.1, спр.15, арк.84.

74. Там само, ф.14, оп.1, спр.17, арк.1.

75. Там само, ф.63, оп.1, спр.1, арк.14.

76. Там само, ф.29, оп.3, спр.36, арк.6-7.

77. Там само.

78. Там само, арк.7.

79. Там само, арк.6.

80. Там само, арк.7.

81. Там само.

82. Там само, спр.86, арк.3.

83. Там само, спр.22, арк.135-136.

84. Там само, спр.28, арк.102-104.

85. Там само, спр.123, арк.57-58.

86. Там само, спр.105, арк.15-16.

87. Там само, спр.132, арк. 58.

88. Там само, спр.228, арк.53-54.
 89. Там само, арк.57-58.
 90. Там само, спр.125, арк.35.
 91. Там само, ф.14, оп.1, спр.57, арк.21.
 92. Там само, ф.29, оп.3, спр.124, арк.114.
 93. Там само, ф.14, оп.1, спр.55, арк.1-3.
 94. Там само, ф.29, оп.3, спр.183, арк.1-2.
 95. Там само, спр.183, арк.36.
 96. Там само.
 97. Там само, арк.135.
 98. Там само, спр.176, арк.217-218.
 99. Там само.
 100. Там само, оп.3, спр.261, арк.86.
 101. Там само, спр.155, арк.57.
 102. Там само.
 103. Там само, арк.63.
 104. Там само, арк.23.
 105. Там само.
 106. Там само, ф.13, оп.1, спр.654, арк.1.
 107. Там само, ф.29, оп.3, спр.228, арк.20-21.
 108. Там само.
 109. Там само, арк.26-28.
 110. Там само, арк.27.
 111. Там само, спр.212, арк.9-10.

УГОРСЬКА ІРЕДЕНТА НА ЗАКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР.

1. Акція лорда Ротермера і Закарпаття

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е. Корлата керівником опозиційних угорських сил. "Таємним шляхом, — говорить в донесенні, — було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Нарадою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я".¹ На активізацію угорської іреденти в краї немаловажне значення мала акція лорда Ротермера по перегляду Тріанонського договору. Начальник чехословацької поліції Воглидал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: "... угорські іредентисти розповсюджують різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення кампанії Ротермера, яку угорські діячі всіма силами використовують проти Чехословацької

Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський іредентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвильоване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм і намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрої на користь угорської справи.”² 18 липня 1927 р. начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що 10 липня “в прикордонних селах Угорщини (Ужко і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було оголошено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з’явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Тріанонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандума продовжувалась до 13 липня 1927 р.”.³

Акція лорда Ротермера була засуджена переважною більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 р. була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. “Акція англійського лорда Ротермера, — говорить в заяві, — що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословаччиною і Мадярщиною в некористь Чехословаччини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони — як чеський так і мадярський — стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огірчення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засаді національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав”.⁴ Однак, важко погодитися з

авторами заяви, що “акція лорда Ротермера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу”.⁵ Важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А.Волошина була у великому захопленні від ротермерової акції.⁶ Загальновідомо, що А.Волошин чітко притримувався прочехословацької орієнтації.

На шпальтах газети КПЧ “Карпатська правда” 14 серпня 1927 р. був опублікований навіть фейлетон “Лорд Ротермер”. “Є собі такий англійський магнат, — говориться в фейлетоні, — що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної opinii кожному — хто добре заплатить. Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим спекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготувати похід на Радянський Союз. Думають: розіб’ємо ми більшовиків... тоді всі колоніальні раби, всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготувати нову війну проти СРСР, а на чолі цієї акції “публічна opinia” лорда Ротермера”.⁷

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах “Карпатської правди” член ЦК КПЧ О.Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР “Вечернік Права Ліду”, в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О.Гакена, що “комуністи є найбільшими ворогами Гортіівського режиму в Мадящині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне”.⁸

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували предвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Громадянське Управління Підкарпатської Русі, що “угорські опозиційні партії, а саме — угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об’єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов’язати передвиборну агітацію з іредентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці.

Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т. п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі. По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязні перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки кампанії Ротермера”.⁹ У зв’язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е. Корлата.¹⁰

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовкою візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник ужгородської поліції доповідав Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що “редактор угорської опозиційної партії “Русинской Мадьяр Гирлоп” Павло Рац під час таємної іредентської зустрічі в Ужгороді...таємно повідомив присутнім угорцям, що на Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плебісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапешт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидно з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...”.¹¹ До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що “угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв’язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагається всяко використати відомості для схилення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином тільки для пропаганди... До цих пір не вдалося встановити ні одного

випадка, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик висилати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапешті, що включає в себе кампанія Ротермера".¹² Директор поліції також повідомляв, що "іредентська угорська організація "Левенте" з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність, по всій Угорщині організовує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її іредентська діяльність в значній мірі знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі".¹³ Проугорська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Троє жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета "Чеське слово" повідомляла, що "результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду".¹⁴

23 лютого 1928 р. Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підривному діяльність угорського "Рутенського Общества Ракоци" та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого "Общества", колишній депутат П. Легеза "звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання".¹⁵ За його ініціативою було проведено збори "Общества", на яких зачитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. В ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка.¹⁶ Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини. Не виключно, що члени "Общества" провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум завершувався переконанням, що "чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати

участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопронським зразком”.¹⁷ На нараді “Общества” була схвалена ініціатива П.Легези опублікувати в 1922 р. брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини”.¹⁸

25 квітня 1928 р. Гудянська жандармська станція доповідала начальнику Севлюшського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті відкриток з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підлестивості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлень гортистської Угорщини. “Сильні чари твого пера, — говориться в посланні, — будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка записує нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця”.¹⁹ Даний документ був опублікований в англійському журналі “Дейлі Майл” і розмножений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди.²⁰ Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана “справа лорда Ротермера” підлила масла у вогонь і підбадьорила угорських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

2. Активізація античехословацької і антиукраїнської діяльності проугорської “п’ятої колони” в Закарпатті

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проугорських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати

долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і маєтки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, “віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини”, “без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сьйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію”, “угорець, залишайся завжди і всюди угорцем” тощо.²¹ На передостанній сторінці проекту під назвою “Експозитури на окупованій території Угорщини” перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошице, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст).²²

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: “Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість нинішньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаній Угорщини. Хочемо багатої, спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна нарешті на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо”.²³

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. “Майбутнє американських угорців, — твердили вони, — залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Розз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів уже не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для вилікування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії,

сільського господарства і торгівлі”.²⁴ Підсумовуючи викладене вище, Воглідал доповідав: “Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американські Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди”.²⁵

Угорщина поклала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи. Начальник поліції Воглідал 7 серпня 1926 р. повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені — членом союзу “Розбуджені угорці”.²⁵ Друкований орган закарпатських комуністів газета “Карпатська правда” у статті “Іредента” за 3 липня 1927 р. звинуватила АЗС в проугорській діяльності. “Стаavimo публично запитання українському населенню Підкарпаття, — говорить в статті, — чи хочете прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочи опозиційної демагогії проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів”.²⁷ Стаття завершувалась закликом: “Робітники і селяни Підкарпаття гоніть від себе куртяківців-мадяронів, агентів ката Гортія”.²⁸

22 серпня 1927 р. ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. “В Угорщині, — говорить в повідомленні, — проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде приєднане до Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати в яких твердиться, що в перших числах місяця жовтня 1927 р. здійсниться переворот. 21 серпня 1927 р. угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться переважно більшість частку року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини”.²⁹

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. 3 листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпіонаж священника Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. “Повідомляю, — доповідав жупан Мукачева, — що євангелістський реформатський приходський священник Карел Баркассі із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священником Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандарських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на дільниці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священник Баркассі і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали”.³⁰ Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проти Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я. Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода”.³¹

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіні і Хусті. Газета “Чеське слово” в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що “поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суда. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шатороуйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму”.³²

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на

Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І. Куртяком, обіцяла щедрі гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. “Що багато із запрошених і удостоєних честі одержати листи “будителів народу” не реагували на хитрі обіцянки, — константувала газета “Подкарпатске гласі”, — видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись”.³³ Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачева повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: “Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв’язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посылками керують нібито з Угорщини через Великий Севлюш”.³⁴ Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. “Безсумнівно, — говориться в донесенні, — що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв’язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Мараморошської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш”.³⁵

Античехословацькою діяльністю угорських іредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 р. віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подєбрадах Микола Сціборський “ висловився, що на Підкарпатській Русі і в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебісциту. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 р. Куртяк ніби-то виїде до Будапешту, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй”.³⁶

У 20-х числах червня 1928 р. на території Закарпаття побувала таємна угорська делегація, яка “вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гуттер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський”.³⁷ Робота вищеназваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоб д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братиславі 2 серпня 1928 р. Начальник поліції в Кошице д-р Юнгвірт вважав, що “вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині”.³⁸ На делегацію також було поставлено завдання з’ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті.³⁹

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник берегівського поліцейського комісаріату, “угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150000 кч в місяць”.⁴⁰ Гроші поступали на ім’я Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в ЧСР.

Під грифом “суворо таємно” директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині “всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариски. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі”.⁴¹ У донесенні наводились навіть деякі деталі: “В державних установах, в деяких кафе, вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже

незадоволене соціальними умовами”.⁴²

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жандармське управління : “Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансільванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема , угорська партія селянських соціалістів...Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організовують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Еґрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини “.⁴³

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т. Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті.⁴⁴ 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священник із села Чапа Евжен Бікі.⁴⁵ Продовжувався нагляд за агентами З.Перені.⁴⁶ І.Ілтю 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: “Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС — авт.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській

Русі загальновідомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити”.⁴⁷

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братиславі. У вищезазваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. “Згідно цих інформацій, — доповідав Е. Ченек, — окремі члени угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що вирішила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито”.⁴⁸ Згідно з даними чехословацької розвідки, “в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню”.⁴⁹

11 січня 1930 р. губернатор Підкарпатської Русі Розсипал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони. Її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата - 15 березня 1930 р. На нараді прийнято рішення про “необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями”, а також їх озброїти.⁵⁰ Для “левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному

військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільбі по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цією метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення”.⁵¹

Із доповідної записки Розсипала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який “забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити зовсім молодих людей, безперечно, своїх прямих прихильників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті”.⁵² Розсипал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана.⁵³

Розсипал дещо уточнив інформацію, яка поступила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 р. Згідно з нею полковник генерального штабу Сімерфалви “пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпусці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керестесс”.⁵⁴

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обидвох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь: “31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце.

Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюща, Великих Калужан, Мукачєва, Михаловиць, Пряшева, Рожняви, Лученца і Кошіце. Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що роботу необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація. Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про наради угорських політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невдача — погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення”.⁵⁵

25 січня 1930 р. Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. “Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, — повідомляв Розсипал, — заявив цими днями, що організаційні роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримають призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе”.⁵⁶

З цього часу посилилось вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі. З приводу цього дирекція поліції в Братиславі доповідала Президії крайового управління: “Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової — авт.), перш за все, мають бути надані нагляду з метою вияснення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання

тут... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою організатора Саркози чи Себестьяна можна дати йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових. У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки".⁵⁷ За підрахунками начальника поліції Братислави Ене Ченека, в Кошице організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування щомісяця одержував 1.5000 кч.⁵⁸ Е.Ченек відмічав, що "угорські агітатори з центру мають певні труднощі з тутешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрати. Берегівський агент розтратив 140600 кч і його вигнали".⁵⁹

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що "угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентської і шпигунської служби на нашій території".⁶⁰ Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо "Прагой мадьяр Хірлап". Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсипал 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортиської Угорщини.⁶¹ Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева "римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність".⁶² На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта "Угорщина до і після Тріанонського миру".⁶³ 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де

виголосив промову перед членами жупанського управління, заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5%”.⁶⁴

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети “Кіш Уйшаг” навіть була опублікована стаття “План угорської ревізії”. В ній, зокрема говорилося: “Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Митній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З території, яку окупувала Румунія, до Угорщини було б приєднано більш ніж 1.000.000 угорців. Вераждин, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці”.⁶⁵ Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек.⁶⁶ Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилось: “Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошіце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням”.⁶⁷

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с. Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському

командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами.⁶⁸ Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: “В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об’єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах”.⁶⁹

Отже, в 20-х — середині 30-х років у Підкарпатській Русі значно посилилась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв’язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Угорський уряд не жалів коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, заслав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриту проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Куртяк, Демко, депутат Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів. Робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської “п’ятої колони” в Закарпатті досягла своєї кульмінації.

¹ ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 428, арк. 127.

² Там само, спр. 781, арк. 21.

³ Там само, спр. 784, арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Карпатська правда.-1927.- 14 серп.

⁷ Там само.

- 8 Там само.-1927.-18 серп.
9. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 10.
10. Там само
11. Там само, спр. 653, арк. 411.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само, спр. 769, арк. 26.
15. Там само, ф. 41, оп. 2, спр. 154, арк. 1.
16. Там само.
17. Там само, арк. 2.
18. Там само.
19. Там само, ф. 29, оп. 3, спр. 733, арк. 47.
20. Там само.
21. Там само, спр. 484, арк. 20-21.
22. Там само, арк. 21.
23. Там само.
24. Там само, арк. 22.
25. Там само.
25. Там само, арк. 54.
27. Карпатська правда.-1927.-3 лип.
28. Там само.
29. ДАЗО. ф. 29, оп. 3, спр. 784, арк. 25.
30. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 44, арк. 78.
31. Там само.
32. Там само, ф. 29, оп. 3, спр. 769, арк. 26.
33. Там само, ф. 30, оп. 4, спр. 439, арк. 1.
34. Там сам, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 46.
35. Там само, арк. 47.
36. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само, арк. 11.
41. Там само, ф. 29, оп. 3, спр. 781, арк. 147.
42. Там само.
43. Там само, арк. 97.

44. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 60, арк. 34.
45. Там само, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 30.
46. Там само, арк. 39.
47. Там само, ф. 30, оп. 4, спр. 416, арк. 2.
48. Там само, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 1.
49. Там само.
50. Там само, арк. 7.
51. Там само.
52. Там само.
53. Там само.
54. Там само.
55. Там само, арк. 12.
56. Там само, арк. 25.
57. Там само, арк. 30.
58. Там само.
59. Там само.
60. Там само, спр. 161, арк. 1.
61. Там само, спр. 136, арк. 1-2.
62. Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 359, арк. 11.
63. Там само, спр. 326, арк. 34.
64. Там само, спр. 359, арк. 29.
65. Там само, спр. 284, арк. 128-129.
66. Там само, спр. 450, арк. 62.
67. Там само, спр. 418, арк. 183.
68. Там само, спр. 301, арк. 50.
69. Там само, арк. 19.

РОЗДІЛ ІІІ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОУГОРСЬКОЇ “П’ЯТОЇ КОЛОНИ” В ЗАКАРПАТТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938 - 1939 РР.)

1. Проголошення автономії.

Проугорська діяльність А.Бродія і крах його ревізійністської політики

Празький уряд постійно зволював з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не “дозріли” до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямів. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах.¹

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П’ещак, С.Фендик, П.Коссей, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Ревай.² Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Попа, І.Янчишина і О.Геровського, яка “мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішити актуальні питання краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів у США”.³ Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямів були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шандора, що це було зроблено “з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москофіли переважали”.⁴ Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Брацкайко, Д.Німчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Ревай (Соціал-Демократична партія), І.П'єщак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П.Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини).⁵ Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив на його місце І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів уряду Підкарпатської Русі. Ю.Ревай запропонував по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А.Волошин, москвофільську - Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати

під час відсутності Е.Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р. - авт.) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій — лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Ю.Ревай.⁷ Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'єщак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшли четверо представників русофільського і двоє — українського напрямів. Необхідно погодитися з думкою сучасників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї.⁸

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що АЗС, очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1932 р., постійно на прешій план висував головне політичне завдання — здобуття автономії, що було чітко зафіксовано, як в програмі, так і в назві партії⁹. У своїй статті “Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь”, опублікованій у 1935 р., А.Бродій писав: “Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по-природньому праву”.¹⁰

АЗС, очолюваний А.Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів.¹¹ Із року в рік зростав авторитет АЗС серед певної частини населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент

Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. — 27799 голосів (11,6%), в 1929 р. — 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. — 44982 голоси (13,9%).¹² А.Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священник (округ Волова) Ф.Горват в листі до власника “руської” друкарні Ю.Феделешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: “Наш народ, будучи довольно насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селе, до того взволновался, что на днях заявили публично на собранію соц. дем. посланця Ф.Ревая: “Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза”.¹³

Автономний уряд А.Бродія провів три засідання (15, 18, 22-23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті та затверджені основні органи управління, які склалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С.Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Ю.Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А.Бродія створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Панкевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття — русинська земля і цим самим “парировать мадьярские требования”.¹⁴ 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А.Бродія, на якому прийняли рішення: “Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв’язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали

також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням”.¹⁵

22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети “Діло” — органу УНДО Галичини — Р.Голіян взяв інтерв’ю у А.Бродія: “В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною? Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. — А коли б з волі великодержав так прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з’явилася таки за мадярами — то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна. — Думаємо, що такий вислів мало правдоподібний”.¹⁶

А.Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета “Нова свобода” звинувачувала А.Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем’єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили.¹⁷

Досить швидко з’ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою “Берталон”.¹⁸ Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А.Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що “редактор Бродій має великі зв’язки з закордоном., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді”.¹⁹ 17 жовтня 1938 р. Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв’язки А.Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А.Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі.²⁰

Чехословацький уряд звинуватив А.Бродія в порушенні “Закону про охорону республіки” і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень пресової Служби Карпатської України повідомляв, що “у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей”.²¹

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І.Ваната, що “у предмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі”.²² Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації Угорщиною краю опирався гортіівський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А.Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А.Бродія підтверджується опублікованими у 1959 р. в Будапешті документами.²³ На запитання слідчого МДБ СРСР 13 січня 1945 р., “що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ним?”, А.Бродій відповів: “...Я одержував заробітну плату депутата парламенту — 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць”.²⁴ Відставка і арешт А.Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації.²⁵ Що стосується соратника А.Бродія С.Фенцика, то йому вдалося втекти у розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20-30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини. Після арешту А.Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина — лідера українського напрямку в краї.

2. Карпатська Україна в боротьбі з угорськими терористами і “п’ятою колоною” (1938 - 1939 рр.)

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення другої світової війни. Рішення мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р., аншлюс Австрії свідчили про близький її початок. У складному становищі опинилась Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно виношувала плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин сталося так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

Незважаючи на складність такої міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності.

Внутрішньополітичне становище Карпатської України (назва почала вживатися з грудня 1938 р.) було складним і неоднозначним. Його поглиблювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Горті, яка “започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил”.²⁶ Однак, на перших порах Гітлер не дав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп. 1 жовтня 1938 р. прем’єр-міністр Угорщини Б.Імреді таємно доручив М.Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. Разом з Іштваном Геяшем Козма створив “гвардію обідранців (“Сабатчапат”) у складі 600 чоловік.²⁷ Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С.Фендик. Банди чорносорочечників були сформовані у Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучили

вихованців “Руського скауту”, очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Реберка.²⁸

У своєму щоденнику від 4 жовтня 1938 р. М.Козма зробив запис: “...ведення малої війни слід доручити офіцеру-кавалеристу або колишньому атаману розбійницької ватаги, оскільки таким шляхом вони добували собі хліб і, природно, розбираються в цій справі краще, ніж ми”.²⁹ Щось подібне читаємо в іншому місці щоденника: “Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки”.³⁰

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В.Гренджі-Донського є такий запис: “Вчорашнього дня, ранком о 4-й годині, в нашій країні з’явилися малярські терористи. Біля Станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси”.³¹ Першу появу угорських терористів В.Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П.Стерчо: “Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група “Рендьош Гарди” приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв’язок мукачівського мадяра Міклоша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну”.³² Українські вчені О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з’явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р.³³

14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А.Риган, родом із села Дубриничі.³⁴ Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета “Нова свобода” повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мукачева,³⁵ а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця.³⁶

9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, зробили напад на чеських жандармів в Косині. У сутичці загинув чеський підстаршина і п’ятеро жандармів

були поранені.³⁷ 26 листопада 1938 р. угорських терористів обстріляли чехословацькі прикордонники поблизу Ракошина.³⁸ Тоді ж були затримані кілька “зятих терористів” на чолі з Міхалом Гімро.³⁹ Угорські терористи ще не раз з’являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доносив 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що “цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів.”⁴⁰ Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв’язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця “Сабатчапат”, яка підтримувала тісні зв’язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю.

30-31 грудня 1938 р. група угорських терористів здійснила кілька нападів на с.Макарієво.⁴¹ Один із них детально описала “Нова свобода”: “Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питалися чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранатів, потому зачали стріляти із рушниць і автоматичних пістолетів. Ця перестрілка тривала приблизно 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СОС вистрілами з легкого кулемету”.⁴²

В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії Міністерства внутрішніх справ: “Голошу, що послідніх днях знову починають занепокоюючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи малярі, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей около 300”.⁴³ Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території.

5-6 січня 1939 р. “малярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та

Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали в намірі зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиць”.⁴⁴ Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром.⁴⁵ Необхідно відзначити, що більшовицька газета “Правда” відмічала на своїх сторінках про “найменші сутички, які в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття”.⁴⁶

15 січня 1939 р. “напали мадярські терористи на сторож СОС коло Барвінкоша. Було 60-80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натоп переступив демаркаційну лінію, а то о 1 км в напрямі на Баранинци. На нашій стороні були ранені два поліцісти”.⁴⁷ Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с.Барбово.⁴⁸

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. “За достовірними свідченнями, — повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування “Сабатчапат” і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з’ясовано, що 14 листопада 1938 р. в селі Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вілмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з’ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступити в так звані “Сабатчапат”.⁴⁹ “В селі Хлупці, — доносив хлумецький начальник жандармерії ужгородському окружному начальнику, — Вінце Гортвай та його 10-літній син... переписували по хатам осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни сами

записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав”.⁵⁰

Англійський журналіст Гендерсон писав, що “в околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехо-словацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехо-словацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські терористи. Зібрані в них документи вказували не те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді, близько Теяшбанда, і є під команду поручика Іштвана Геяша... В Ругенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...”⁵¹

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України.⁵² Директор поліції Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті “Нова свобода”, заявив, що “у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів”.⁵³ Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. “Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге. Коли захопить рушницю вояка, то обіцяють 150 пенге, за кулемет — 250 пенге” — повідомляла “Нова свобода”.⁵⁴ Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокураторією у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів.⁵⁵ Після оголошення амністії їх всіх відпустили.⁵⁶

У жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави,⁵⁷ а наступного дня напали на міст у Вучковому.⁵⁸ У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закапратців, зокрема, Й. Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевириця І. Костя.⁵⁹ 10 листопада 1938 р. Пресова служба Підкарпатської України повідомляла, що “польські терористи затягнули до Польщі Ярослава Васецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожи, про яких й досі невідомо, чи живуть”.⁶⁰ “Нова свобода” повідомляла, що фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь”.⁶¹ В ніч з 18 на 19

листопада 1938 р. “кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених”.⁶² Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н.Студений, Синевирська Поляна.⁶³

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч.⁶⁴ Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що “дня 5.ХІІ наложили терористи екразит під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22.ХІ уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати — шкода 5 тис.кч... Просьба на пособіє в 5000 кч.”⁶⁵ Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинуло “3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей”.⁶⁶ 28, 29 і 31 листопада 1938 р. польські терористи тричі здійснювали напад на с. Вучкове. Січовиками були затримані польської народності Богдан Сенчак та Рудольф Пес.⁶⁷ Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках агентів чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та військовий вишкіл терористів.⁶⁸ Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, “на село Присліп напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову”.⁶⁹

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли “пістоль со значком “Церба”; коробочку на сигерети, шкіряний пулярес, а в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей”.⁷⁰ 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали: ручні

гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з написом “Краків”, польські сигарети, шоколад”.⁷¹ 23 листопада 1938 р. група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який “усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях”.⁷² 27 листопада 1938 р. “Нова свобода” повідомляла: “Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти...висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну”.⁷³ Необхідно відзначити, що чехословацький уряд разом з українським, приділяв значну увагу захисту народів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према.⁷⁴ Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів.⁷⁵

Страждали не тільки українські населені пункти. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав “Орден хоробрих”, який заснував ще у 1920 р. М.Горті. Із багатьох організацій цього плану погану репутацію мали так звані “вільні загони”, або “обірванці”, яких очолював уже згаданий Геяш. Цю назву вони одержали від уніформи, яку носили (чорний костюм, чоботи, пояс, на чорній шапці із овечої шкіри був череп з двома перехрещеними кістками. На грудях “Обірванці” носили значок, на якому була зображена емблема Угорщини).⁷⁶ Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана.⁷⁷ “Я не чекаю, — писав Д.Чаба, — коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з’явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не

буде ні для кого винятку!”⁷⁸ Один із лідерів партії “схрещених стріл” Мивау ще у 1938 р. наголошував, що “націонал-соціалізм” Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю”.⁷⁹

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігали “з підрозділу Унгвар”.⁸⁰ Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш.⁸¹ Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення. Тільки в Мараморощині було проведено 416 судових процесів.⁸² Зафіксовані факти звільнення людей з роботи за неволодіння угорською мовою.⁸³ У відповідь послідували демонстрації. Одна з найбільших маніфестацій проти фашистського режиму мала місце у Великому Бичкові.⁸⁴ Таким чином, банди терористів проникли і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялись від тих, що й у Карпатській Україні.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В.Комарницький пропонував “усі сторожі...конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей”.⁸⁵ Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С.Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. “В половині листопада, — пригадував Г.Яворенко, — прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі згодом склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6-7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на ті околиці, які ми захищали”.⁸⁶ Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого

1939 р. “Нова свобода” опублікувала оголошення, в якому повідомлялося, що “до жандармерій Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу”.⁸⁷ Умови прийняття до жандармерії були наступні: 1) має крайову приналежність до Карпатської України, 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний, 3) переступив 21 а не досяг 35 року життя, 4) є нежонатий або бездітний вдовець, 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см. високий, 6) знає досконало українську мову в слові і письмі, 7) докаже, що має найменше скінчену народну школу, 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби. До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки”.⁸⁸

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік.⁸⁹ Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М.Буксар, який працював вчителем у с. Завосино (округ В.Березний), писав: “Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних — пропаганди”.⁹⁰ У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. “всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106”.⁹¹

Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 16 листопада 1938 року начальник канцелярії Президії Карпатської України М.Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про “виплачення нагороди за зловлення чужих терористів”.⁹² У лютому 1939 р. будь-якій людині, яка “безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.”⁹³

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу, вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту

кордонів краю. Житель с.Синевирська Поляна І.Лобода писав у листі до батька: “Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... поодинокі польські бандити вдень ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло”.⁹⁴ Загони сомооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: “В цілі забезпечення спокійного переведення виборів... запираю з негайною правосильність всі демаркаційні лінії до королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 року”.⁹⁵

Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В.Гренджа-Донський писав, що вони “стероризували і перестрашили народ”.⁹⁶ А.Волошин заявив, що “виправи торористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин”.⁹⁷ Змушений він був також визнати, що “Карпатська Україна не в силі відбити їхні напади”.⁹⁸

На території краю продовжувала активно діяти проугорська “п’ята колона”, яка в 1938-1939 рр. розповсюджувала дезінформацію про карпатоукраїнський уряд та його прем’єра, видавала листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Хоча антиукраїнська пропаганда особливо посилилась після зміщення А.Бродія з посади прем’єр-міністра автономного уряду, а також під час підготовки угорським урядом плебісциту серед закарпатського населення, однак її генезис необхідно віднести до більш ранніх часів. Сучасні дослідники вважають, що в 1938-1939 рр. переважна більшість угорського населення, “які з дня на день чекали включення краю до Угорщини”, вороже відносилися до українського уряду.⁹⁹ Розумів це і А.Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В.Гренджа-Донський

відзначав: “Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед народним домом ворожа юрба, наче оси: “Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!..”¹⁰⁰ І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що “Мадярщина не жалюючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей”.¹⁰¹ А. Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: “Є оправдані здогади, що мадьярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пороблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте”.¹⁰² Отже, для уряду А. Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду в містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла “Вон з чехами!” і “Бийте чехів!”, які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А. Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України “всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно”.¹⁰³ Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий “Комітет незалежності русинов” закликав населення: “Братья! — нам не треба чешского и украинского панства, но мадьярскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадьярами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы етот старий щастливий свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадьяров!”¹⁰⁴ Той же “Комітет” переконував закарпатців у необхідності спільного

співжиття з Угорщиною, бо тільки вона “дасть нам волю, заробітки і кращу будучність”.¹⁰⁵ Листівка “Карпаторусській народі! Браття Карпаторусські!” закликала захистити А.Бродія, який “за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за то, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною”.¹⁰⁶ Листівка “Сестри і браття!” була видана відразу ж після виборів до Союму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти “Волошина, Ревая и украинского панства”, до зустрічі “наших освободителей — мадьярских гонведов”.¹⁰⁷ Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві.¹⁰⁸ Листівка під назвою “Послухайте це і запам’ятайте собі!”, видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: “Наша терпеливість закінчилася!”.¹⁰⁹ Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування.¹¹⁰

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. “До цих пір (2 травня 1938р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, — доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, — із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття — авт.) були таємно передані євреям. Але, євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів”.¹¹¹

Інколи листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської національної партії в Берегові Бодак “віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароек роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку”.¹¹²

Чехословацькі поліцейські довели, що “особа крайнього угорського способу мишлення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали”.¹¹³ Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидувались на територію краю з літаків. “Листівки на російській і українській мовах, — доповідав начальник Вишківської жандармської станції Хустському окружному начальнику, — містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з’ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує”.¹¹⁴

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і часто їх конфісковувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станції Малек доповідав Голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами “Братя”, “Дорогие братья русини”, “Братя карпаторуссы”.¹¹⁵

Державна прокуратура у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. “був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем’єра, при чім... роздавав часопис “Дневник”.¹¹⁶ Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували про приєднання с. Підгоряни до Угорщини.¹¹⁷ 30 листопада Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що “без Ужгорода і Мукачева не можемо жити” і що в цьому винен тільки А.Волошин.¹¹⁸

Деколи на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Преосвященний

Діонізій Нарядій повідомляв відділ преси і пропаганди, що "о.Сільвій Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіоголошення з Будапешту".¹¹⁹ Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. "проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського пресідництва, а на місце нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгорода і сам його заб'ю".¹²⁰ За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священник парох Золтан Шолтес.¹²¹ 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий "за злочин підготовки до зговору о республіку".¹²² Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини.¹²³ І таких випадків можна назвати чимало. Округний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А.Волошину "...щоби священники близькі духом до маляр були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітувати..."¹²⁴

Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А.Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд "українською бандою"¹²⁵, а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що "Волошин дурний і ціла влада дурна".¹²⁶ Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А.Волошин заявив, що "не бажає дальшого поступовання в тій справі".¹²⁷ Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялись в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався Волошин, його діяльність.¹²⁸ Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на А.Волошина, як раніше на Бродія.¹²⁹

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякувань місцевих українських провідників. В.Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й.Дудикевич "дуже часто одержує листи з погрозами "Завтра вечір

помреш!» — підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало що не напала на нього з сокирами». ¹³⁰ Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, «котрий довгий час агітував за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана». ¹³¹ 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик «був викинений з гостиниці... в Перечині на вулицю та розбив собу голову, а то за агітацію мадярську». ¹³² Аналогічні факти зафіксовані в документах пражьких архівів. ¹³³

З угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилась в кількох напрямках: по-перше, поширювались всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення краю, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А.Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 крон, як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 26 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, нещадно розстрілюють. Трупи тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людоїдства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався. ¹³⁴

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А.Волошина

мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Уряд, очолюваний А.Волошиним, докладав усі зусилля, щоб ведення антиукраїнської і античеської пропаганди угорськими інстанціями і безпосередніми агентами унеможливити. Взаємини уряду А.Волошина з чеськими властями були суттєво ускладнені античеською пропагандою. Однак, не тільки цей факт призводив до ускладнення українсько-чеських відносин. Мав місце також вплив інших факторів.

1. Разгулов В. Дело № 148423// Карпатская панорама.-1995.- №2.- 26 сентября.
2. Шандор В. Спомини.-Т.1. Карпатська Україна. 1938-1939.- С.152.
3. Там само.- С. 151.
4. Там само. - С.152.
5. Разгулов В. Названа праця. - 20 январа.
7. ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 1.
8. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.-С.79.
9. Там само. - С.26.
- 10.Бродій А. Ми, автономісти, будемо нову вільну автономію Підкарпатську Русь//Церковний календар. - Ужгород,1935.- С.52.
- 11.Разгулов В. Названа праця. - 20 январа.
- 12.Там само.-1995.- 31 августа.
13. Особистий архів Ф.Горвата.
- 14.ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
- 15.Разгулов В. Названа праця.-1995.-26 сентября.
- 16.Діло.-1938.-22 жов.
- 17.Гренджа-Донської В. Щоденник. С.30.
18. Болдижар М. Названа праця.-С.81.
- 19.ДАЗО. ф.3, оп.2, спр.6, арк.3.
- 20.Шандор В. Названа праця.-С.30.
- 21.ДАЗО, ф.2, оп.1, спр.109, арк.28.
- 22.Ванат І. Чи русини — самобутній народ?//Пам'ятки України.- 1992.- №1.-С.20.
- 23.Стерчо П. Карпато-українська держава.-С.10-11.
- 24.Разгулов В. Названа праця.-20 январа.
- 25.Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.48.

26. Химинець В. Закарпаття - земля української держави.-С.89.
27. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках.-С.256.
28. Там само.-С.258.
29. Там само.-С.257.
30. Там само.
31. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.23
32. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр.// Державність.-1993.- № 1.-С.16.
33. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни.-С.14.
34. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.28.
35. Нова свобода.-1938.-20 жов.
36. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.34.
37. Там само.-С.73.
38. ДАЗО. ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3.
39. Там само, спр.44, арк.1.
40. Там само, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20.
41. Там само, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.
42. Нова свобода.-1939.-3 лют.
43. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.
44. Нова свобода.-1939.-3 лют.
45. Нова свобода.-1939.-4 лют.
46. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни.//Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи.-Ужгород,1993.-С.221.
47. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.156, арк.5.
48. Там само, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.
49. Там само, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18.
50. Там само, ф.43, оп.1, спр.131, арк.2.
51. Шандор В. Спомини.-Т.1.-С.155.
52. Нова свобода.-1939.-25 лют.
53. Там само.- 21 лют.
54. Там само.- 3 лют.

55. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3.
56. Там само, арк.3,4.
57. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.44.
58. Там само.-С.71-72.
59. Там само.-С.72.
60. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8.
61. Нова свобода.-1939.-18 лют.
62. Там само.-1938.-25 лист.
63. Там само.-20, 25 лист.; Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.77, 92.
64. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.
65. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр. 43, арк.1.
66. Там само, ф.3, оп.3, спр. 65, арк.2.
67. VNA, i.c. 65735/38
68. AMZV, kart. 655 (Strani parti v CSR 1921-1939).
69. ДАЗО. ф.3, оп.3, спр.159, арк.9.
70. Нова свобода.-1938.-25 лист.
71. Там само.-20 лист.
72. Гренджа-Донський В. Щоденник.С-87.
73. Нова свобода.-1938.-27 лист.
74. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр.-С.17
75. Там само.
76. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transivaniei.-Bucuresti, 1985.-Р.49-52/
77. Ibid.-Р.39.
78. Ibid.-Р.38.
79. Arhivele Cluj-Napoca M.I.-Fond documentar nz.546.-Р. 290-291.-vol.281.
80. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei.-Р.204
81. Arhivele statului Baia-Mare.-Fond Inspectoratul geologie minier. Combinatul minier//Buletinul statistic anual.
82. Arhive M.I.-Fond documentar dosar n.r.8546/-Vol.122.-Р.65.
83. Ibid.-Р.180.
84. Ibid.-Р.181.
85. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.
86. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні//Карпатська

Україна в боротьбі.-Відень,1939.-С.102.

87. Нова свобода.-1939.-5 лют.
88. Там само.
89. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.1-320.
90. Там само, спр.87, арк.1,2.
91. Нова свобода.-1939.-2 лют.
92. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2.
93. Там само.
94. Нова свобода.-1938.-20 лист.
95. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6.
96. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.108.
97. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2
98. Там само, оп.3, спр.156, арк.1.
99. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.- С.125.
100. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.108.
101. ДАЗО.ф.17, оп.1, спр.9, арк.2.
102. Там само, ф.3, оп.1, спр.9, арк.1
103. Там само, оп.3, спр.65, арк.62-64.
104. Там само, спр.170, арк.5.
105. Там само, оп.1, спр.24, арк.3.
106. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4.
107. Там само, ф.3, оп.2, спр.14, арк.6.
108. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.32, арк.1-4.
109. Там само, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3.
110. AMZV, kart.642.
111. ДАЗО. ф.2, оп.1, спр.315, арк.28.
112. Там само, арк.29.
113. Там само, ф.117, оп.1, спр.327, арк.13.
114. Там само, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3.
115. Там само, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1.
116. Там само, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2.
117. Там само, оп.3, спр.83, арк.6.
118. Там само, спр.73, арк.30.
119. Там само, спр.83, арк.8.
120. Там само, спр.170, арк.5.

121. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1.
122. Там само, ф.3, оп.1, спр.73, арк.31.
123. Там само, оп.3, спр.73, арк.1.2.
124. Там само, спр.43, арк.80.
125. Там само, спр.176, арк.1.
126. Там само, сап.83, арк.2..
127. Там само.
128. Там само, оп.4, спр.12, арк.1,2; оп.3, спр.86, арк.6.
129. AMZV, kart.655.
130. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.35.
131. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2.
132. Там само.
133. AMZV, kart.606,620.
134. Вегеш М., Міщанин В. Ворожа діяльність проугорської "п'ятої колони" у Карпатській Україні (1938-1939 рр.)// Срібна земля.-1993.-16 жов.

ВИСНОВКИ

Після поразки в першій світовій війні “клаптикова монархія”, як тоді називали Австро-Угорщину, розпалася і на її руїнах виникли незалежні держави - Австрія, Чехословаччина, Угорщина... З'явилася сприятлива нагода для утворення незалежної Української держави. В 1918-1919 рр. активізувався національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, результатом якого було проголошення Західно-Української Народної Республіки. Револуційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс на Закарпатті. Необхідно відзначити, що патріотично настроєні політичні діячі краю не залишалися в стороні. В Закарпатті виникають Народні ради, які 21 січня 1919 р. в Хусті добилися консолідації, що сприяло прийняттю рішення про возз'єднання краю з Україною. Однак, швидко з'ясувалося, що УНР не суджено було вистояти. Надзвичайно складною і не на користь Україні була міжнародна ситуація. В умовах, які склалися, закарпатські українці зробили новий вибір: ввійти до складу демократичної Чехословаччини при умові, що вона надасть нашим краянам найширші автономні права. Чехословацький уряд взяв на себе такі зобов'язання на Паризькій мирній конференції.

Рішення Паризької конференції вороже зустріли політичні кола Угорщини і розпочали неприховану боротьбу за повернення в лоно святостефанської корони закарпатських земель, які вони вважали “своїми з давніх часів”. На 1919-1923 рр. припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорських іредентистів. Історичні документи свідчать, що Угорщина не цуралася найбільш брудних методів для досягнення своєї цілі. Вже тоді розроблялися плани відкритого збройного вторгнення. В 20-30-х роках у Підкарпатській Русі значно посилилась античеська і антиукраїнська пропаганда. Немаловажну роль у цьому плані відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Гортистський уряд не шкодував коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, засилав на територію краю своїх агентів. Особливо активно діяли проугорського спрямування партії, очолювані І. Куртяком, М. Демком, Й. Камінсь-

ким, А. Бродієм, С. Фенциком. Необхідно констатувати, що чехословацька служба безпеки, поліція і жандармерія уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів, робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо.

Наприкінці 30-х років, особливо після надання Підкарпатській Русі автономії, діяльність угорської “п’ятої колони” досягла своєї кульмінації. Великі надії Будапешт покладав на свого агента А. Бродія, який певний час виконував обов’язки прем’єр-міністра. Його арешт 26 жовтня 1938 р. і призначення на цю посаду А. Волошина, переконали угорців у тому, що новий прем’єр буде проводити чітку українську політику. На жовтень 1938 р. припадають перші напади угорських терористів на прикордонні населені пункти Закарпаття. Небезпека полягала ще й у тому, що їх активно підтримували польські диверсанти.

Наприкінці 30-х років угорські агенти збирали на Закарпатті підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відпір ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської “п’ятої колони” прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, розпущення антиукраїнських політичних партій тощо. Такий крок уряду А. Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодої держави.

Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена фашизмом, виникла наперекір їх волі. Захисники Карпатської України піднялися на боротьбу з агресором, не чекаючи наказу свого уряду. Численні архівні документи, перш за все угорські, аргументовано доводять, що закарпатці всерівно не уникнули б репресій, до проведення яких Угорщина була готова ще до початку вторгнення.

Двадцятирічна боротьба закарпатських українців проти угорської іреденти свідчила про те, що місцеве населення вважало себе українцями, автохтонами, а реваншистську, ревізіоністську політику

Будапешту стосовно Закарпаття наші країни вважали загарбницькою. Ця боротьба проти територіальних зазіхань на Закарпаття в черговий раз переконала всю світову громадськість, що закарпатські українці бажають жити разом з усім українським народом у соборній державі. Однак, така нагода трапилася тільки після закінчення другої світової війни, після шести років жорстокого угорсько-фашистського режиму.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

1. Державний архів Закарпатської області:

Ф.2, оп.1, спр.44, 109, 284, 301, 316, 326, 359, 418, 450.

Ф.3, оп.1, спр. 6, 9, 24, 38, 40, 44, 50, 73.

оп.2, спр.5, 12, 14, 17.

оп.3, спр. 43, 65, 73, 83, 86, 156, 159, 170, 176.

оп.4, спр.12.

Ф.4с/18, оп.1, спр.32, 43, 74, 80.

Ф.9, оп. 1, спр. 5, 60.

Ф.13, оп.1, спр.654

Ф.14, оп.1, спр.15, 17, 55, 57.

Ф.17, оп.2, спр.1-320.

Ф.18, оп.1, спр.80.

Ф.29, оп.3, спр.22, 36, 38, 86, 105, 123, 124, 125, 132, 155, 176,
183, 212, 228, 261, 428, 484, 653, 733, 769, 781, 784, 796.

Ф.30, оп.4, спр.439, 416.

Ф.41, оп.2, спр.154.

Ф.43, оп.1, спр.131

Ф.63, оп.1, спр.1, 18.

Ф.117, оп.1, спр 136, 161, 327.

Ф.211, оп.1, спр.42.

Ф.1148, оп.1, спр.3.

2. Archiv Ministerstva zahranicnich veci, Praha, kart. 606, 620,
642, 655.

3. Arhivele Cluj - Napoka M. I. - Fond documentar nr. 546,
8546.

4. Arhivele statului Baia - Mare. - Fond Inspectoratul geologic
minier combinatul minier. Buletinal statistik annal.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДжЕРЕЛА

а) збірники документів і щоденники

5. Автономія австро-угорської України // Закони, накази й розпорядження УНР. Закон і право.-1919.-Ч.2.-30 січня.-С.115-116.
6. Універсал Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель Українських // Там само.-С.95-97.
7. Універсал Трудового Конгресу України до українського народу // Там само.-С.102-103.
8. Тимчасовий Закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки // Там само.-С.116.
9. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори.-Т.УІІІ.-Вашінгтон,1987.
10. Шляхом Жовтня.-Т.ІУ.1934-1938. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.-Ужгород: Карпати,1984.

б) преса

11. Діло.-1938.-22 жовтня.
12. Карпатська правда.-1927.-3 липня, 17, 18 серпня.
13. Костер.-1946.- № 5-6.
14. Нова свобода.-1938.-20 жовтня, 20, 25, 27, листопада; 1939.- 12 січня, 2, 3, 4, 5, 18, 21, 25 лютого.
15. Республіка.- 1919.-30 квітня.
16. Руська Краина.-1919.-29 януара.
17. Алиськевич М. Військова експедиція на Закарпаття // Літопис Червоної Калини.-1931.-Ч.4.
18. Балог-Берій. Николай Козма // Зоря.-Ужгород,1942.-С.194-199.
19. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938-1944) // За Українське Закарпаття.-Ужгород,1994.-С.11-21.
20. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році // Український історик.-1995.- № 1-4 (124-127).- Рік XXXІІ.-С.119-136.

21. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. - Ужгород, 1993 .
22. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. - Частина 2. - Ужгород, 1996.
23. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. - Львів, 1938.
24. Бродій А. // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. - Т.1. - К., 1996. - С.137.
25. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Книга 1 (1918-1938). - Пряшів, 1979; Книга II (вересень 1938 р. - лютий 1948 р.). - Пряшів, 1985.
26. Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. - 1992. - № 1. - С.19-21.
27. Вегеш М. У міжнародній грі // Карпатський край. - 1991. - 19 лист.
28. Вегеш М. Закарпаття у складі Чехословаччини // Рад. Верховина. - 1990. - 7 черв.
29. Вегеш М. У листопаді 1918-го... Західноукраїнська Народна Республіка // Срібна земля. - 1993. - 27 лист.
30. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини .. Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура". - Ужгород, 1993. - С.113-121.
31. Вегеш М., Міщанин В. Хуст у січні 1919-го // Карпатська Україна. - 1994. - 27 січ., 3, 10, 24 лют.
32. Вегеш М., Писар М. Гуцульська республіка (1918-1919) // Карпатська Україна. - 1994. - 7, 14, 21 лип.
33. Вегеш М. Степан Клочурак // Карпатська Україна. - 1995. - 7 берез.
34. Вегеш М. Степан Клочурак // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С.50-51.
35. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918-1920-х рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. - Вип. I. - Ужгород, 1995. - С.39-50.
36. Вегеш М. Західноукраїнська народна республіка // Срібна земля. - 1995. - 4 лист.

37. Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток.-Ужгород,1993.

38. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті.-Т.2.-Ужгород,1997.

39. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів / Сучасність.-1993.- № 4.-С.62-67.

40. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938-1939 рр. // Культура Українських Карпат. Традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції.-Ужгород,1994,-С.123-129.

41. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал.-1995.- № 2.-С.42-51.

42. Вегеш М.М., Міщанин В.В. Проугорська "п'ята колона" у Карпатській Україні (1938-1939) / Молодь України. Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету/. -Т.5-6. До 50-ліття Ужгородського державного університету.-Ужгород,1995.-С.181-185.

43. Горникевич Т. Події в Україні 1914-22 років у світлі історичних документів // Богословіє. Книга 1-4.-Рим,1984.

44. Гулчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії.-К.,1993.

45. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину.-К.,-1993.

46. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939-1944 рр.// Культура українських Карпат: традиції і сучасність.-С.349-365.

47. Демко М. Андрей Бродий//Земледельческий календарь на год 1939.-Ужгород,1938.-С.81-84.

48. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі.-1990.- № 1-2.

49. Забачинський С. Випад Галицького війська на Закарпаття//Літопис Червоної Калини.-1932.-Ч.7-8.

50. Забачинський С. Мараморош-Сігетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець, 1991.

51. Історія українського війська.-Т.2.-Львів,1936.
52. Каминский И.В. Автономия карпаторусского народа и Мадьярии// Земледельческий календарь на год 1939.-Ужгород,1938.-С.43-47.
53. Клочурак С. До волі: Спомини.-Нью-Йорк,1973.
54. Кондратович И. Історія Подкарпатської Русі для народу.-Ужгород,1924.
55. Король І. Хто про нас відав // Рад. Верховина.-1990.-13 берез.
56. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939.).- Івано-Франківськ,1993.
57. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі.-Буенос-Айрес,1981.
58. Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія (жовтень1938 р.). /Молодь України/Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету.-Т.4.-Ужгород,1995.-С.81-91.
59. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948).-Ужгород,1995.
60. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918-1921 рр. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк,1993.-С.36-37.
61. Масляник О. Гудульська Республіка: повернення з забуття // За вільну Україну.-1991.-31 січ.
62. Мельникова И.Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки института славяноведения.-Т.3.-1951.
63. Микитюк Д. УГА: в 4-х томах.-Т.4.-Вінніпег,1958.
64. Мірчук П. Перший листопад.-Торонто,1958.
65. Мелешій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис червоної Калини.-1937.-Ч.5.
66. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадянська діяльність Степана Клочурака.-Ужгород,1955.
67. Маркус В. Мадярська окупація Карпатської України

в 1939-1944 рр. // Вістник.-1952.- № 6.-С.15-22.

68. Маркусь В. "Ковнерська справа" з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи // За Українське Закарпаття.- С.21-32.

69. Піпаш-Косівський В. Історія повертається народів // Гуцулія.-1990.- № 4.-С.12-15.

70. Піпаш-Косівський В. Правда через 72 роки // Карпатський край.-1990.-19 січ.

71. Піпаш-Косівський В. Люди почули правду // Верховина.-1991.- № 3.

72. Піпаш-Косівський В. Гуцульська республіка // Голос Мараморощини.-1990.- № 1.

73. Піпаш-Косівський В. Гуцульська республіка // Верховина.-1991.- № 3.

74. Полонська-Василенко Н. Історія України.-Т.2 (Від середини ХУІІ століття до 1923 року).-К.,1992.

75. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття.-1991.- № 18.

76. Разгулов В. Дело № 48423 // Карпатська панорама.-1995.-20 января, 26 сентября, 30 августа.

77. Русин О. Карпатська Січ та Угорщина // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі.-Ужгород,1996.-С.100-112.

78. Угорська преса про Карпатську Україну (1938-1939 роки)/Карпатська Україна і Августин Волошин.-Ужгород,1995.- С146-159.

79. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках.-Львів,1993.

80. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках.- Львів,1994.

81. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. // Державність.-1993.- № 1.-С.15-29.

82. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків.- К.,1990.

83. Халус П. Важлива архівна знахідка // Закарпатська правда.-1990.-21 берез.

84. Химинецю Ю. Закарпаття — земля української держави.-Ужгород,1992.

85. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття.-Нью-Йорк,1984.

86. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938-1939 рр. // Тези доповіді наукової конференції “Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст”.-Ужгород,1992.-С.120-129.

87.Худанич В.І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / / Українські Карпати: етнос, історія, культура.-С.538-546.

88. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера-42 // За Українське Закарпаття.С.36-40.

89. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар “Світла” на божий 1979 рік.-Торонто,1979.-С.53-60.

90. Шандор В. Спомини.-Т.1. Карпатська Україна.1938-1939.-Ужгород,1996.

91. Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України: Книга перша.-Торонто,1973; Книга друга.-Торонто,1981.

92. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк,1993.-С.50-51.

93. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях.-Торонто,1982.

Автореферат дисертацій.

94.Вегеш М.М. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти. Автореферат дисертації...канд.іст.наук.-Ужгород,1994.

95. Офіцінський Р.А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939—1944). Автореферат дисертації... канд. іст. наук. — Ужгород 1996 .

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП	9
РОЗДІЛ I	
ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ В 1918—20-Х РОКАХ І ПОЗИЦІЯ УГОРСЬКОЇ	
1. Розпад Австро-Угорської монархії. Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях	18
2. Закарпаття і Східна Галичина в 1918—1919 рр.	26
3. Гуцульська Республіка (1918—1919)	41
4. Угорська іредента на Закарпатті: перші кроки	50
РОЗДІЛ II	
УГОРСЬКА ІРЕДЕНТА НА ЗАКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР	
1. Акція лорда Ротермера і Закарпаття	73
2. Активізація античехословацької і антиукраїнської діяльності проугорської “п’ятої колонії” в Закарпатті	78
РОЗДІЛ III	
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОУГОРСЬКОЇ “П’ЯТОЇ КОЛОНИ” В ЗАКАРПАТТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938—1939 РР.)	
1. Проголошення автономії. Проугорська діяльність А. Бродія і крах його ревізійної політики	93
2. Карпатська Україна в боротьбі з угорськими терористами і “п’ятою колоною” (1938 — 1939 рр.)	99
ВИСНОВКИ	119
Список використаних джерел та літератури	122